

Ablonczy Balázs: Keletre, magyar!

A MAGYAR TURANIZMUS TÖRTÉNETE

Jaffa, [Bp.], 2016., 295 old.

Sokan ismerik a történetet – Barcs Sándor örökítette meg, de attól még igaz is lehet: Bajcsy-Zsilinszky Endre, amikor a zárkában az Obersturmbannführer fölszólította a lefogottakat, hogy jelentkezzenek előbb az „árják”, majd a zsidók, mozdulatlan maradt, s ezt azzal indokolta meg, hogy ő se nem zsidó, se nem árja, hanem turáni. (Barcs Sándor: A dráma sodrában. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. 2., bővített kiadás. Magvető, Bp., 1984. 401–402. old.)

Bajcsy-Zsilinszkyt ma, úgy érzékelem, nem övezi ajúlt tisztelet, de azt nem vitatja senki, hogy a német nemzetiszocializmus haláláig következetes ellenfeleként a függetlenségi hagyomány szimbolikus alakja; s nem is az egyetlen a turanizmus egykori hívei közül, akiket azok is a pozitív örökhangok közé sorolhatnak, akik az eszmemáramlat kapcsán egyébként mániákus mítoszgyártásra vagy fajelméletre asszociálnak. Az 1989 után újjáéledő turanizmus megjelenítőiről sokan gondolják – vagy gondolták megszerveződésük idején –, hogy Szálaitól kicsit jobbra állnak. Ablonczy Balázs könyvének egyik tanulsága az, hogy ha talán nem annyiféleképpen értelmezik is a terminust, nem annyiféle célt, társadalomátalakító programot tulajdonítanak is neki, ahányan gondolkoznak róla, de azért nagy a túlekedés: a turanizmust röviden és pontosan definiálni lehetetlen. A könyv szerzője tíz korabeli értelmezést sorol föl az eszme köré fénykórától: őshaza-, illetve rokonkeresés, kulturális és politikai befolyásteremtés a Balkántól Ázsia egész területéig, a magyar politikai szerep újrafogalmazása, tudományos ismeretterjesztés, nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotása a „turáni népek” motívumkincsének fölhasználásával, „az európai-tengerentúli irodalmi-művészeti orientalizmus hazai

adaptációja”, Kelettel kapcsolatos lobbitevékenység, turáni alapokra helyezett társadalmi reform – ennek része (lehet) az újpogányság kultusza és a keresztyénellenesség, ami formailag egyházellenességben és ósvalláskultuszban nyilvánult meg. Van egyébként egy habituális, életérzésbeli, egykor a „magyar úri” mentalitáshoz társított turanizmus is, amelynek ismert demonstratív formája a baljós férfitivornya pisztollyal a zsebben, amíg el nem érkezik a végzet; ez kimaradt a könyvből, éppúgy, mint Beöthy Zsolt szemléletalapozó volgai lovasa. És hogy valamiképpen a „turáni átok” is létezik (ezt viszont emlegetik is a munkában megidézett közéleti szereplők), mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint az eltérő koncepciójú turanista személyiségek és csoportok szellemi ökölharcra, vagy egy a könyvben is pertraktált, faktográfiailag igazolható pofozkodás.

Ablonczy Balásznak sikerült egy mederbe terelnie a szétfutó ágakat, az eltérések, szembenállások érzékelésével, a különböző alakváltozatok és csoportkonfigurációk megjelenítésével (azaz a különféle verziók összemossa nélkül) egy történetre kerekíteni tárgyát. Ehhez a kronologikus elbeszélést választotta, nem a montázsszerű szerkesztésmódot vagy az eszmei összetevők önálló szövegegységekben való kibontását; „a turanizmus történetét” a XIX. század elejétől (itt-ott a XVIII. század végi kezdetekre is visszautalva) máig tárgyalja, az „eseménytörténetbe” iktatva egy-egy fejezetet a két világháború közötti külföldi kapcsolatokról és az eszme körnek a mindennapokban való megjelenési formáiról; ez utóbbiban szerepelnek a képzőművészeti és építészeti teljesítmények. A kapcsolatokhoz nem árt tudni, hogy nemcsak magyar turanizmus van, hanem – amint Ablonczy a könyv első fejezetében írja – török és japán is, s minthogy a finn-kontra törökpártiak ekkor még nem akarták kiirtani egymást, a finnekkel és az észtekkel való kapcsolattartásnak is volt némi hozadéka.

Ennek a szerkesztési elvnek alighanem az az egyik magyarázata, hogy a különböző irányok sokszor

szétválaszthatatlanok, egymással keveredtek vagy egy időben, egymás mellett éltek, hatottak egymásra, s talán egyes személyeket és életműveket sem lehet ide vagy oda sorolni, hiszen a történelmi forgatógok függvényében más-mást képviselhetek az egyes korszakokban. Még egy magyarázat, ezúttal a szerzőé. Nélkülözhetetlen a történeti ív ismerete: „úgy vélem – írja –, hogy sem az *István*, a király című rockoperát, sem a rovásírás feltámadását, sem a 2010-ben kormányra jutott Fidesz »keleti nyitását« nem lehet értelmezni a turanizmus eszmei alapjai nélkül.” (19. old.) A könyv szerzője szerint, „egy közéleti érzékenység története” (17. old.), célja „a megértés és a megértetés” (15. old.).

A turanizmus a reformkorban gyökeresedik, a saját múlt megismerésének vágya, a rokon- és jövőkeresés szükségessége, honfibu és tudományos érdeklődés szülte, komoly mozgalom az első világháború előtt – amikor a keleti országok európai súlya növekedni látszott – és alatt – amikor a nyugati nagyhatalmak a Monarchia ellenségei voltak, Törökország viszont a szövetségese – szerveződött körülötte; társadalmi, külpolitikai és külkereskedelmi programok alapozódtak rá, ám „[a]z illúzió alig három évig tartott; gyötrelmes ébredés követte” (86. old.). A következő két évtizedet Ablonczy már ezüstkornak nevezi: tovább működik a háború előtt alapított Turáni Társaság, új szerveződések jönnek létre (ami persze irányzati tagolódást jelent); tagjaik részben így vélték bosszút állhatni a győzteseken, akik miatt még inkább elment a kedvük a nyugati mintáktól, részben az előzményekre támaszkodva délkelet, kelet és észak felé iparkodtak tágítani az ország mozgásterét (minthogy más irányban nem is nagyon próbálkozhattak). A meglehetősen csekély eredmények miatt viszont megcsappant a lendület, a szaktudósok aktivitása a Társaságon és a mozgalmon belül, de a kormányzati támogatás is; a tudósok és a mozgalmárok céljai, érdekei egyre inkább elkülönültek egymástól, a politika pedig amellet, hogy esze ágában sem volt hátat fordítani a Nyugatnak, kezdte belátni, hogy

a turáni népek együttműködésének megszervezésére, különösen magyar vezetéssel, kevés az esély. Ennek ellenére közéleti személyek és alkotók tömege vesz részt valamiképpen a turanista szerveződések munkájában – mások meg, akik érdeklődésük, rokonszenvük, kutatási területük miatt az utólagos vélekedés szerint oda illettek volna, kimaradtak belőlük. Ablonczy könyve természetesen az utóbbiakról is szól.

A turanizmus végül annak ellenére nem bizonyult hosszú távon meghatározó politikai tényezőnek, hogy a szervezeti keret kiépítése idején vezető politikusok, volt és hivatalban lévő vagy későbbi miniszterelnökök (Tisza István, Károlyi Mihály, Teleki Pál, Gömbös Gyula és mások), miniszterek, pénzemberek, gazdaságirányítók képviselték az „eszmét”. Volt, akit az érzület, volt, akit racionális megfontolás vihett a turanisták táborába (nyitva kell tartani az utat a vélhetően vagy remélhetően potenciális politikai és gazdasági szövetségeseik felé), sokakat mindkettő; mások illemből, megfeleléskényszerből vállaltak szerepet, hiszen ezeknek a szerveződéseknek nagy volt a társadalmi presztízsük. A politikai társasági tagok úgy gondolhatták, a közös származásra és lehetséges következményeire hivatkozó propagandaszövegek a kapcsolatépítés sikertelensége esetén úgysem köteleznek semmire, az állami adminisztráció tagjainak viszont néha kapkodniuk kellett a fejüket, hogy időben semlegesíthessék az önjelölt váteszek akcióit. Voltak, akik azonosultak a programokkal, voltak, akik csak végiguntak olykor egy-egy rendezvényt. A tagság egy része megszállott turanista lett, mások több párhuzamos irányt tartottak követendőnek. A két háború között így is voltak eredmények a kultúrdiplomáciában, korábban pedig az első – isztambuli – magyar intézet létrehozása is az eszme népszerűsödésének köszönhető, 1916-tól több száz török, bolgár, bosnyák, tatár és albán ösztöndíjas tanult Magyarországon.

Ami a résztvevők világnézeti elkötelezettségét illeti, a magyar turanisták nem „baloldaliak” és nem „jobbaldaliak” egyöntetűen, eleve

vagy végérvényesen (bár tudhatjuk: jobb- és baloldal jelentése korszanként más-más lehet, illetve eleve viszonyfüggők). A divatos fekete-fehér tagolás ennek az „érzékenységek” az értelmezésére is alkalmatlan. Eltekintve attól, hogy a különböző körök, illetve egyazon csoporton belül a különböző személyek, illetve irányzatok már korábban (is) fenekedtek egymás ellen, más-más táborba kerülhettek a második világháború előtt, alatt és után. Az alapítók között számos zsidó volt, mint a fő „inspiráló” és a Turáni Társaság tiszteletbeli elnöke, Vámbéry Ármin, de Goldziher Ignác is meg a pénzelit tagjai. Az első világháború előtt a szabadkőműves *Világ* is közölt a mozgalmat pártoló cikket. A két háború között az antiszemita szárny megerősödött ugyan, de az intranszigenek akkor is hiába követelték a zsidók és a szabadkőművesek kizárását a Társaságból. (Gyanítom, hogy nem egyszerűen a náci mintájú antiszemitizmusról van itt szó, ugyanis némelyek a zsidókat – szellemi bakugrással – a nyugati „árja” szellemiség [azaz a nyugati kultúra] itthoni szálláscsinálóinak minősítették.) Azok, akiket ma „jobbaldalinak” szokás minősíteni, lehettek náciellenesek, szemben állhattak az „árja” (ekkor már a hitleri) nagyhatalmi programmal, s a függetlenség védelmében együvé kerülhettek turanisták és antituranisták. Ablonczy többek között Baráti Huszár Aladár példáját emeli ki (165–166. old.), a Turáni Szövetséggel és a Turáni Társasággal laza kapcsolatban álló Turáni Vadászok Országos Egyesületének társelnökéét, akit a németek politikai fogolyként Dachauba hurcoltak (az egyik korábbi elnököt, gróf Csekonics Ivánt viszont Mauthausenbe; az Egyesület tagja volt egyébként a kivégzett Kiss János altábornagy és Tartsay Vilmos), ott is halt meg, együtt volt ott deportálva annak a legitimista Pallavicini György őrgrofnak a fiával, akit viszont (amint azt más forrásból tudni véljük) csak azért nem vittek el a megszállók, mert mozdíthatatlan beteg volt, így nem kellett tartani tőle. A monográfiában tőle szerepel a turanizmus markáns „jobbaldali” bírálata: „Mert mi ez a turanizmus?

Én a turáni fajt nagyon becsülöm, valamelyes bennem is lehet ebből a fajból. És ha mi nem akarunk csonka Magyarország maradni, mint ahogy nem akarunk, [...] akkor ne tulajdonítsunk túl nagy fontosságot ennek a turanizmusnak és ne tegyünk azt olyan politikai jelszót, amely elijeszti az elszakadt részeket, amelyeken kisebbségben vagyunk a nemzetiségekkel szemben.” (112. old.) Az ő figyelmeztetését persze azok a kurucok, akik a náci mellé álltak, illetve taktikai szövetségeseik lettek, elintézhették azzal, hogy labanc; mellesleg az 1920-as évek elején ő maga is munkatársa volt egy *Kelet Népe* című periodikának (amely nem azonos a későbbi, Móricz Zsigmond szerkesztette folyóirattal). Az eszmekör egyik Ablonczy által kimagaslónak ítélt képviselője, Boromisza Tibor képzőművész viszont Sztálin katonatanácsának tagja volt 1918 őszén, a Tanácsköztársaság idején pedig a direktóriumé – a legszűkebb baráti körébe tartozó eszmetársai ennek a két világháború között nem tulajdonítottak jelentőséget. Bobula Ida, a második világháború utáni évtizedek emigrációjának egyik paradigmaváltó turanistája, aki főszerepet játszott a finn rokonság eszméjével való leszámolásban és a sumér eredet népszerűsítésében, a vészkorszakban lengyel menekülteket bújtatott. Aki vel Magyarországon kapcsolatot tartott, Varga Zsigmond vallástörténész volt, a Mauthausen egyik altáborában elhunyt (Ablonczy fogalmazásában: „meggyilkolták” [227. old.], ez átvitt értelemben igaz; tífuszt és tüdőgyuladást kapott halála előtt) református lelkész, ifj. Varga Zsigmond apja. Mások mellett Varga példája is azt szemlélteti, hogy nyújthat valaki kimagasló teljesítményt az igazi szakterületén, és futhat zsákutcába az általa legfontosabbnak tartott kutatási témában. Baráth Tibor, Bobula emigrációs eszmetársa viszont már itthon is, 1945 előtt a szélsőjobbaldali történész-ideológusa volt.

Ami a célszágokra vonatkozó külpolitikai esélyeket illeti: természetes, hogy a két háború között a magyar állam ott próbált külpolitikai, külgazdasági és kultúrkapcsolatokat építeni, ahol lehetett.

A magyar mozgalmárokat bizonyára letargiába döntötte, amikor megértették (ha megértették): a közös programhoz nincs igazi, vagy nincs elég partner. Ahogy könyve egyik legérdekesebb fejezetében Ablonczy szépen bemutatja, a finnek és az észtek például érdeklődtek, némi rokonszenvet is mutattak a magyar rokonság iránt, de hallani sem akartak a törökökről, emezek pedig róluk. Természetesen nem ez a meglepő, hanem az, hogy sokan hitték, a százféle célból és társadalomfejlődésből levezethető, kialakítható közös koncepció s az így létrejövő konglomerátum élén Magyarország állhat majd. A kipécézett nemzetek többségével – az eszmekör más-más árnyalataiban idetartoztak például a japánok, a kínaiak (az egyik fejezetcím: *Dévénytől Tokióig*), az indiaiak, a perzsák is – külön-külön is lehetetlennek bizonyult a komolyabb együttműködés. A ma botornak tetsző feltételezésnek, hogy a „rokon népek” elfogadják Magyarországot *primus inter pares* szerepét, nyilván az volt az alapja, hogy a magyar az egyetlen „Kelet népe Nyugaton”, amely az orientális értékeket közvetítheti a Nyugat felé, és viszont. Íme, a Kelet kultuszának kialakulásához a Nyugatnak nemcsak taszító, hanem vonzó hatására is szükség volt.

A rokon- és szövetségeskeresésnek voltak kellően azóta sem tudatosított sötét oldalai is. 1915–1916-ban a viszonylag jól szervezett török propaganda, a háborús cenzúra meg a szövetségi hűség mellett nyilván a kiegyezés után datálódó, részben Vámbéryhoz köthető és a pánszlávizmus ellensúlyozását szolgáló – a XXI. században itthon átmenetileg politikai, bár nem kormányzati programmá érett – törökimádat volt az oka annak, hogy Magyarország és a magyarság nem vállalt szolidaritást a kiirtásra ítélt örményekkel; nem is igyekezett hiteles információkat szerezni sorsukról. Az ifjútörök program következményei később sem vertek föl nálunk nagy port, amikor már könyvek jelentek meg erről. A tárgyalat fejezetből – melyből megtudjuk, hogyan értékelték a magyar turanizmust az európai és az ázsiai „rokonok” – kiderül, volt rá példa, hogy az itthoni intranzigens turanisták a

Nyugat ellenében egy friss homogénizáló totalitarizmust választottak, Enver és Talat pasák (hamar megbuktak) államépítő módszerét. Mindenesetre a magyarországi XX. század eleji kezdetek mellett az ifjútörökök példája is igazolja, hogy ez a visszatérés a műlhoz egy modernizációs programhoz kapcsolódik, nem pedig ókonzervatív lelemény.

A második világháború után a turanizmust itthon fölszámolták – aktív képviselői csak illegalitásban vagy az emigrációban működhettek, ennek volt a következménye, hogy elsősorban az extrém változatok váltak láthatóvá, és öröklődtek át a demokratikus korszakra. Már a XIX. században is voltak ugyan olyan nézetek, hogy a finn rokonság hirdete valamiféle Habsburg ármány, a történelemhamisítás fő manipulátora pedig Trefort Ágoston volna – az ezt állítólag bizonyító, sokat hivatkozott nyilatkozatát Ablonczy szerint a legrészletesebb filológiai kutatás sem tudta föltárni –, de a kapcsolat-szervezés a rokonnak vélt északi, déli és keleti népekkel a két világháború között párhuzamosan folyt. A kommunista korszakban a magyar hivatalosság csak a finn szál hirdetését tűrte meg, ami döntően hozzájárulhatott a mítoszburjánzáshoz. Ezeknek az évtizedeknek a reprezentatív szövegeiben keveredik őstörténet-kutatás vagy -propaganda, szovjetellenesség, anti-kommunizmus és antiszemitizmus. Ablonczyt dicséri, hogy erre a periódusra vonatkozóan is érvényesíteni tudja eredeti célját; ami „semmi esetre sem az, hogy az olvasóval együtt szörnyülködünk azon, miként gondolhatta komolyan bárki is azt, amit gondolt vagy leírt az »Európa testébe fúródó turáni lándzsahegyről«” stb. (14. old.) Az ekkor itthon szűk körökben terjesztett fantazmagóriák és az őket elfojtó totális diktatúra közül, amelynek eszmei megalapozottsága nem kevésbé volt tudománytalan, az utóbbi a súlyosabb csapás. Másfelől be kell látni, hogy ok-okozati összefüggés van a diktatúra kultúrpolitikája és az 1989 utáni turanizmus kezdeti radikalizmusa között is.

A munkáról eddig megjelent recenziók közül több is kiemelte a szerző tárgyyszerűségét; mások is

idezték vagy interpretálták a könyv egyik alaptételét:

„A legegyszerűbb lenne azt mondani, hogy a turanizmus jellegzetes magyar illúzió, valahol a kudarcos imperializmus és a nemzeti délibábkergetés között. A helyzet azonban ennél összetettebb: a turanizmus, bár specifikusan a magyarság keleti származása és nyugati mintakövetése közötti feszültségre reagált – és ennyiben magyar jelenség –, nem társtalan Kelet-Európában: bizonyos elemei felbukhatnak a lengyel szarmatizmusban, az orosz eurázsianizmusban és a pánturkizmusban.” (255. old.) Ezt azzal a kiegészítéssel-fenntartással tekintem érvényes és fontos megállapításnak, hogy azok közé tartozom, akik szerint Magyarország nem Kelet-Európában van. És emlékeztetnék arra, hogy volt az említetteken és a pánszlávizmuson kívül pánlatinizmus és pángermanizmus is.

Több ismertető és elemzés is méltatta a könyv hiánypótló jellegét, Ablonczy empátiáját, stílusának eleganciáját, olvasmányosságát, dicsérték nyugatos kultúráját, tájékozottságát. Én megemlítem elkötelezettségét a két háború közötti magyar esszéirodalom legjobb hagyományai mellett; nyelvválasztását, úgy gondolom, nem az angolszász tudományos stílus iránti rajongás, hanem az utóbbi szabta meg. Az eddigi recepció akkor is egyöntetűen pozitív, ha sokan hiányolnak néhány szílat és hivatkozást egyes személyekre, forrásokra. Nem sorolom föl tételesen, ki mely ponton javasol további kutatást, milyen, egyébként érdekes szempontot vet fel, és mit emel ki a könyv legfontosabb megállapításaiéért. Nem említ ilyen hiányokat Pető Iván cikke (Hol van Turán? *Mozgó Világ*, 2017. 4. szám, 110–113. old.) és Laczó Ferenc angol nyelvű ismertetője (*The Hungarian Historical Review*, 2017. 1. szám, 250–253. old.). Az iranista Sárközy Miklós (*Magyar Tudomány*, 2018. 2. szám, [277]–281. old.) külön üdvözli a kérdés magyar társadalom- és eszmetörténeti vizsgálatát, mert eddig főleg orientalisták foglalkoztak vele, amit kevésnek tart. Kövecsi-Oláh Péter (*Keletkutatás*, 2017. tavasz, 149–152. old. – www.matarka.hu/

cikk_list.php?fusz=153860) „török vonatkozásban” lát pontosítandó állításokat. Mikos Éva (*Korall*, 70 [2017], 201–206. old.) és Ungváry Krisztián (*Századok*, 2017. 2. szám, 468–472. old.) szól arról, milyen eredmények származhattak volna abból, ha a kronológiai helyett Ablonczy az eszme- és társadalomtörténeti súlypontok köré építi a szöveget – de nem vitatják módszerének jogosultságát, tudják, hogy nem indulhatott el egyszerre két úton; a szerző egyébként is megindokolta, miért választotta azt, amelyiket választotta. Fejes László (*Nyelv és Tudomány*, <https://www.nyest.hu/hirek/milyen-a-magyar-keletje>) a turanizmus merev világfelosztásának részletezését hiányolja (Kelet–Nyugat, illetve turáni–indoeurópai–sémi), noha az így kijelölt állítólagos egységek is tagoltak. Sándor Klára (A velünk élő turanizmus. *Regio*, 2017. 2. szám, 210–222. old. – http://real.mtak.hu/57727/1/SandorK_turanizmus_Regio_2017.) elsősorban az 1945 utáni korszakot leíró fejezetek kapcsán tárgyal – részben nyelvészeti és „nem a könyv hiányosságaiból” származó – interpretációs különbségeket; az ő írásából is kiderül, hány továbbgondolásra érdemes tételt fogalmaz meg Ablonczy.

Ezek a szempontok jogosak lehetnek, de a lehetséges hiányokat – fontos adalékokat bizonyára nélkülözhet az olvasó, láncszemeket szerintem nem, bár a középkori köznemesi szittya hagyomány például többet érdemelt volna a róla szóló egyetlen mondatnál – még valami magyarázza.

A Jaffa Kiadó korábban rejtett, 2017-ben, tehát e könyv megjelenése után nevesített könyvsorozatának (*Modern magyar történelem*) korábban általam olvasott darabjairól úgy vélem, fő- vagy alcímük nem pontosan fedí tárgyukat. Sokkal több ismeret áll mögöttük, mint amennyit tükröznek, kitűnő bevezetések a témába, annak is szánvák – az egész sorozat fontos kísérlet a tudományos problémák iránti tömegérdeklődés fölkeltésére. Olvasatomban Ablonczy könyve nem a magyar turanizmus teljes történetét adja, hanem jobbra (eltérő koncepciójú) egyesületeinek, a Turáni Társaságnak, a Turáni

Szövetségnek, szervezeti kereteinek, orgánumainak, expedícióinak, áramlatai politikai „pályafutásának”, markáns képviselőinek, sokszor a szervezeteken kívüli magányos farkasoknak vagy kised csoportoknak a történetét, kitüntetett figyelmet szentelve a kapcsolathálóknak, belefoglalva az 1989 utáni reneszánszot is. Ez indokolja a könyv terjedelmét, jegyzetanyagának a legszükségesebbekre való korlátozását, a kivételesen nagy forrásbázis és szakirodalom szűrését a felhasznált irodalom jegyzékében. Ma e kérdésről Ablonczy fejében van a legtöbb adat, levéltárak és kéziratárak tucatjának anyagait túrta föl, olyan gyűjteményekben is dolgozott, amelyekről ingyen sem gondolnánk, hogy tartogat idevágó forrásokat. Amint maga hangsúlyozza, „igazi kincseket” talált a múzeumi adattárakban (érdi Magyar Földrajzi Múzeum, Hopp Ferenc Múzeum Adattára, Mezőgazdasági Múzeum Személyi Emlékanyag Gyűjteménye stb.), s ezzel a történész szakma figyelmét is fölkeltheti a „közgyűjteményi szféra” e „rejtett és kevesek által ismert szegletére”. Mellesleg töviről-hegyire ismeri a publikált szakirodalmat is.

Most viszont, hogy a magam módján ilyen jól megvédtem Ablonczyt, én is jelzem, miről szerettem volna olvasni még – mint a legtöbb recenzens, a saját rögeszméimet kérve számon a könyveken –, és mit tartok megtévesztőnek. Ahhoz, hogy a magyar turanizmus eszmevilágának mélyére lássunk, túl sok érzékletesen ábrázolt mániákus sűrű-forog és ágál az előtérben – nem számítom közéjük kedves költőmet, Zempléni Árpádot, akinek temetésével a könyv kezdődik –, a tudományos koncepciók ismertetése rövid, a fő tételekre korlátozódik. Hiányolom tehát a legfontosabb turanista szövegek gondolatmenetének, érvrendszerének rekonstrukcióját, a szó szerinti eszmetörténeti elemzést, mint ahogy a két világháború közötti ellentáborok érvrendszerének összefoglalását is. Az előbb említett hiány könnyíti meg azok dolgát, akik minimális orientalisztikai ismeretek nélkül is a priori agyrémnek minősítik az 1918 utáni magyar keletkutatást, nagyvonalúan eltekintve attól, milyen kiemel-

kedő tudósok vettek benne részt. Az ellenvélemények közül idéztem a könyvből Pallavicini György álláspontját; utalhatok Ablonczy alapján arra, hogy például Sőregi Nagy Géza szerint Szekfűék „pángermán szellemű vazallusok” (148. old.) – nem ártana Szekfű és a többi mérvadó korabeli történész nemzet- és társadalomkoncepciójának idevágó érveit együtt látni, persze nem Sőregi ellensúlyozására, hanem hogy tudjuk, mit szegezett szembe a szaktörténész a mítosszal. Az intranzigens turanisták mégiscsak a nemzet előtti állapotba próbálták visszairányítani a magyar társadalmat, illetve szigorú szelekciót érvényesítettek volna a magyar eszmetörténet összetevőit, egyesek még a nemzet komponensei között is. Velük szemben érvelt Joó Tibor például azzal, hogy ha voltunk is „finnek”, már régen nem vagyunk azok, a *Kalevala* malmai nekünk már nem „örlenek” (Joó Tibor: *Visszavissza* vagy öncsonkítás? *Protestáns Szemle*, 1939. 511. old.). Különben az irányzat radikális szárnyához tartozók talán arra sem reflektáltak eléggé, hogy a XX. századi magyarság „vérségileg” már aligha mondható turáninak – pedig nyilván sokuk családfáján volt zsidó, német, szláv ág. Nem beszélve arról, hogy mennyi realitása lehet egy ezer éve lezárt folyamatról szőtt szaktörténeti hipotézisek nyomán kialakított átfogó társadalom-átalakítási program megvalósításának.

Ablonczy mindenesetre nem kipální akarta a feladatot, hanem értelmezési keretet kívánt adni egy ma is élő és olykor politikaalakító szerep betöltésére vágyó eszmekör vizsgálatához.

Nyelvezete szellemes; néha túlságosan vagy fölöslegesen is az. Az első korszakokról írott fejezetek kisportréit olvasva úgy érezhetjük, bármilyen megejtőek és élnőzőek a szereplőket jellemző, gyakran csattanóban végződő mondatok, mintha a kelletnél több félidióta sorakozott volna föl a monográfiában a turáni zászlók vagy boncsokok alá, pedig nyilván arról van szó, hogy Ablonczy éppen őket választotta ki; amint maga érzékelteti, az egyesületi programokat egy idő után tömény unalom lengte be,

leírásukkal aligha tudta volna fönn tartani az olvasó érdeklődését. Talán a már említett empátiájának ellensúlyozásához is ez a stílus tűnt alkalmasnak. Érdekes, a turanizmus művészettörténeti hatásáról szolgáló fejezetben nyoma sincs iróniának vagy szarkazmusnak – ezt az örökséget, Thoroczkai Wigand Edéét, Lechner Jenőét, Boromiszta Tiborét, Medgyaszay Istvánét és a többiekét tartja a leginkább folytathatóknak –, hogy aztán a következő részben két oldalon rögtön négy poén is elcsattanjon. Humormentes a második világháború utáni helyzet leírása is; valószínűleg azért, mert az ekkori fordulat az 1989 utáni turanista produkciók közvetlen előzménye, márpedig a szerzőt döntően a jelen miatt érdekli annyira ez a kérdéskör. Megjelent a könyvről olyan recenzió is, amelynek szerzője üdvözölte a munka tudománytörténeti vonulatát, s furcsának találta, hogy „egy nagy ugrást követően a könyv, napjainkról szóló fejezetében a turanizmusnak nem az addig taglalt tudományos és társadalmi, hanem kimondottan a politikai összefüggéseiről olvashatunk” (Kövecsi-Oláh Péter, i. m. 151–152. old.). A téma azonban mindig is összefüggött a kül- és belpolitikával; a könyv léteka vélhetően éppen ez. Ablonczy humora egy-egy esetben éppen a mondottak miatt céliránytalan. Pröhle Vilmosról azt olvassuk: „Felesége 1922-ben elhunyt, egyedül hagyva öt hét gyermekével [...]. Nem tudni, hogy innen datálódna-e Pröhle Vilmos anyagi és itálproblémái, de az ezzel kapcsolatos anekdotákból elég sokat megőrzött a kortársi emlékezet.” (142. old.) Ha jól látom, Pröhle személyisége már a XIX. században kialakult, turanista és tudós mivolta nem az 1920-as évekbeli esemény függvénye, viszont az egymást sűrűn követő mondatpetárdák megteveszthetik az olvasót, aki ez esetben összefüggést feltételezhet az életmű és az alkohol között (mint például Adynál).

Visszatérve még a könyvről írt cikkekre: az esetleges hiányok emlegetésétől nyilván elkülönítendőek a téves interpretációk; a recepcióban ez is előfordul. Ungváry Krisztián sok szempontú recenziójában azt írja,

egyetért Ablonczyval abban, hogy a turanizmus Vámbéry után (pusztán) nagyhatalmi ideológia. Lehet, hogy van Ablonczy könyvében így (is) értelmezhető általános érvényű mondat, de a mozgalomtörténet leírása végtelenül differenciált, s ez a döntő. Ungváry valószínűleg túlértéke-li az erre vonatkozó passzusokat, a könyvben szereplő korabeli idézeteket. Viszont ő az egyetlen recenziós, aki szóvá teszi – amiről fennebb én is írtam –, hogy a turanisták semmibe vették az örömykérdést.

Mikos Éva szerint a turanizmus „nem írható le pusztán az ideológia kifejezéssel” – csakhogy az én olvasatomban Ablonczy nem is állítja ennek az ellenkezőjét, ezért nem is foglalkozott e vitatott terminus (az ideológia) meghatározásával.

Az *Élet és Irodalom* három méltatást is közölt a könyvről, igaz, aprókat, az Ex libris rovatban. Helyénvaló, ha ugyanarról a könyvről egyazon orgánumban egymásnak ellentmondó álláspontok is teret kaphatnak, csak-hogy Domány András rövid ismertetője (2017. 8. szám, 19. old.) éppúgy elismerő, figyelemfölvívó, mint a Bihari Péteré (2017. 13. szám, 19. old.) és a Laczó Ferencé (2017. 32. szám, 19. old.) – a legelső még lelkendező is. Meghökkenítő viszont, hogy miután Domány András bebizonnyítja, hogy csak a „tájékoztatlak” (bevallása szerint ő is közéjük tartozott, mielőtt elolvasta volna a könyvet) tekinthetik a turanizmust összességében „valami szélsőjobb ízű dolognak”, pár számmal később Bihari azzal az ötlettel áll elő, hogy jó lenne „még világosabbá tenni”, hogy a turanista eszmék és beszédmód „jellegzetesen a hazai (szélső)jobb oldalhoz kötődnek”. Meghökken-tő, hiszen Ablonczy könyvének egyik tanulsága éppen az, hogy a Biharié-hoz hasonló szimplifikációk ebben a kérdésben is tarthatatlanok.

Eppen ezért idézek végül (a mai helyesírási szabályoknak megfelelő átírásban és a nyilvánvaló nyomdahiábák nélkül) a két háború közötti korszak egyik legjobb erdélyi közírója, a nyilasok által később meggyilkolt liberális és demokrata kolozsvári polgár, Ligeti Ernő egyik cikkéből, amely az 1928-as finnugor kongressz-

szus idejéből való. Jó, ha tisztában vagyunk vele: ez időben sem kellett „jobboldalinak”, keresztyénnek vagy pogánynak lenni ahhoz, hogy valaki méltányolhassa a turanista érzületet (miközben finom gúnnyal elhatárolódik az etruszk–magyar nyelvrokonság – Ligeti szerint – francia eredetű tételétől). Finnek és észtek seregestül érkeztek Budapestre, írja Ligeti, noha a kongresszusnak sem az ő részükről, sem a magyarokéről nem lehet politikai tétje – az északiak nem számíthatnak Magyarországra, ha esetleg segítségre lenne szükségük a Szovjetunióval vagy Lengyelországgal szemben, és ők sem támogathatják Magyarországot revíziós céljai elérésében. A turanizmus igazi alapja más: „A nagy fajvédők, Gobineau, Ammon, Chamberlain szinte babonás hittel ragaszkodnak a fajok egyenlőtlenségének tanához és ahhoz a vezető szerephez, amelyet viszont az általuk kiemelt faj reprezentál. A turáni mozgalom ellenben aligha az Isten kiválasztott népe eszméjéből született meg. Talán igazi oka éppen annak a szerény, szinte alázatos helyzetnek felismerése, hogy a magyar hontalan Európában és százszázalékosan nem tud elhelyezkedni Európán, részint teljesen elnyugatiasodott, részint autochton, részint egészen más fajú népei között. A turáni gondolatkör nem olyan, mint az orosz, amely hordozza a megváltás eszméjét. Sem más nép megváltásával nem kérkedik, sem a maga megváltásának problémáját nem öltözteti be imperializmusba vagy közös misztikumba. E szemszögből megítélve a turáni világnézet egészen más klíma alatt született meg. [...] nem győzni akar a természetben, hanem békésen együtt akar élni a természettel.” (Ligeti Ernő: *Keleti Újság*, 1928. június 18., 4. old.)

James Curran: Média és demokrácia

Kluwer, Bp., 2016. 326 old., á. n.

Valóban független, pártatlan és objektív volna az amerikai újságírás? Min múlik, hogy a polgárok mennyire tájékozottak? Van-e tájékoztató szerepük a szórakoztató médiatartalmaknak? Meghozta-e az internet a globális nyilvánosságot? Milyenek az újságírás túlélési esélyei? Hogyan alakítja a média a kulturális fogyasztást? Sok és sokféle kérdés, amelyek mindegyike megjelenik James Curran – korábban önállóan megjelent tanulmányaiból válogató – kötetében. Az írások hol szorosabban, hol lazábban, mégis egymásra épülnek, és együttesen felépítenek egy gondolati ívet. Curran, aki a Goldsmiths College, University of London professzora, markánsan baloldali nézőpontból bírálja a sajtószabadság liberális koncepciójának a neoliberais gazdaság- és társadalompolitikában adott értelmezését.

Az öt részből álló könyv tematikáját és az egyes fejezetek módszereit tekintve is igen sokszínű. Nemcsak a média és a demokrácia kapcsolatát elemzi, hanem a médiakutatás számos területére is kiterjed a médiarendszerek összehasonlító elemzésétől a médiatörténeten át a média kulturális szerepének vizsgálatáig. Példáit nagyrészt az Egyesült Királyság médiarendszeréből veszi, melyet összevet az Egyesült Államok, illetve néhány nyugat-európai ország médiarendszerével. Az elemzésekből a magyar médiarendszere nézve közvetlen következtetések nem adódnak, a bemutatott, időnként egészen apró részletekig megvizsgált folyamatok sokszor nagyon is távolinak tűnnek. Amikor időnként magunkra ismerhetünk, az általában nem szívderítő élmény: az angol bulvársajtót bíráló írás abból az esetből indul ki, amikor is a *Sun* a 2000-es évek elején címlapon közölte a hírt, hogy bevándorlók egy csoportja „a királynő hattyúit sütögeti” (25. old.); ezzel az álhírrrel

nyilván nemcsak azért érezzük megszólítva magunkat, mert a cikkben hivatkozott bevándorlók történetesen kelet-európaiak, hanem mert hazai tapasztalatként jól ismerjük az efféle újságírást. A könyv egésze azonban világosan jelzi, mennyire más utat jár be az a médiarendszer, amelynek fejlődése lényegében a XIX. század eleje óta nagyjából töretlen, mint az, amelyik átment néhány földindulást követő újakezdésen.

Ehhez képest mindjárt az első fejezet azzal foglalkozik, hogy mi maradt a független, objektív, a hatalmi visszaéléseket rendre tényekkel alátámasztva leleplező amerikai újságírásból. A hanyatlás Curran szerint az 1980-as évek végén kezdődött. Egyfelől azzal, hogy az amerikai kommunikációs hatóság eltörölte a kiegyensúlyozott tájékoztatást szolgáló méltányosság követelményét (az ún. *fairness doctrine*-t), utat nyitva a politikailag részrehajló rádiók és televíziók megjelenésének. Ez az értelmezés egyfelől a hazai szakirodalomhoz (vö. Halmi Gábor: *A kommunikációs jogok. Új Mandátum*, Bp., 2002.) képest más megvilágításba helyezi a *fairness doctrine* jelentőségét, másfelől magyar szemmel túlzottan optimistának tűnik a kiegyensúlyozottság mint jogi elvárás hatékonyságával kapcsolatban. Sőt rámutat: tudatos döntés eredménye volt, hogy az amerikai média fejlődésében a törvényi szabályozást kifejezetten az újságírók „közjő iránti elkötelezettsége” és a médiaszervezeteken belüli jó vezetés pótolja. Mindenesetre az 1990-es években mind a szakmai-kulturális, mind a jogi gátak ledőltek az olyan nyíltan elfogult csatornák elindulása előtt, mint a Fox News. Az amerikai újságírás minőségének hanyatlását egy másik, Európában korábban sem ismeretlen jelenség, a bulvárújságírás elterjedése is megalapozta, különösen a helyi televíziózásban. A 2000-es években azután az internet a hagyományos média és különösen az oknyomozó újságírás gazdasági stabilitását az Egyesült Államokban is megingatta.

Egy későbbi fejezetben ugyanakkor Curran kifejezetten amellett foglal állást, hogy a „kollektív szervezetek és szolidáris csoportok szó-

szólójaként működő médiát legalább annyira legitimnek kell elismernünk, mint az egyes állampolgárokat tájékoztató pártatlan médiát” (127. old.). A részrehajló média az adott csoport identitásának alakításában fontos szerepet játszik, és a tájékoztatáson túl a hírek értelmezését is segíti, a csoport tagjait politikai részvételre ösztönzi, illetve a bemutatott problémákra megoldást is javasolhat.

Curran az amerikai médiarendszer és újságírás negatív fejlődési tendenciáit közvetve – Daniel C. Hallin és Paolo Mancini magyarul is megjelent, a nyugati médiarendszereket összehasonlító műve (*Médiarendszerek*. Gondolat, Bp., 2008.) kritikájában – fejt ki. Hallin és Mancini a nyugati médiarendszereket alapvetően a politikai rendszerhez való viszonyuk alapján osztályozta. Három modellt határoztak meg: a polarizált pluralista modellt, amelyben a médiarendszernek kevésbé sikerül függetlenednie a politikai rendszertől; a demokratikus korporatista modellt, amelyben a politika és az állam érzékelhető befolyást gyakorol a médiarendszere, de a szabad és független újságírást nem veszélyezteti; s végül a piacorientált, a kormányzati beavatkozásnak nagyon szűk teret hagyó liberális modellt. Ez utóbbiba sorolják az amerikai médiarendszert, amelyet Curran szerint „teljesen képzeletbeli univerzumként” mutatnak be (47. old.), mivel elemzésük figyelmen kívül hagy számos fontos tény és szempontot: az amerikai média nagyrészt kritika nélkül támogatja az Egyesült Államok agresszív külpolitikáját a vietnámi háborútól az iraki háborúig, kiszorítva a tájékoztatásból a háborúellenes és általában a kritikus hangokat, és a hírmédia nagyon erősen támaszkodik a kormányzati információkra, miközben a civil és a kisebbségi véleményekkel alig foglalkozik. Ebből következően Curran szerint a politikai függetlenség akkor sem valósul meg, ha a függés nem egyes pártokhoz, hanem általában a „politikus osztályhoz” és az állami szereplőkhöz fűződő szoros viszonyt jelent.

Curran szerint az amerikai média megítélésében nem hagyható figyelmen kívül a társadalmi egyen-

lőtlen séget legitimáló szerepe. A szegénységet rendszerint nem társadalmi jelenségként, hanem egyéni sorsként, elszenvedett kudarcként, végső soron valamiféle ellenszenves „másságként” mutatja be, főleg a feketék és a bűnelkövetők példáján. A szegénységért ebben a beállításban alapvetően az egyén felelős.

Az amerikai média árnyaltabb megítélésének számolnia kell a politikai kampányokban játszott szerepével is: a drága televíziós politikai hirdetések jelentős mértékben hozzájárultak egy olyan politikai helyzet megszilárdulásához, amelyben a magas kampányköltségek eleve „korlátozzák a versenyt is” (69. old.), és a megválasztott politikusok „a vagyonosok lekötelezettjeivé válnak” (65. old.).

Curran szerint Hallin és Mancini indokolatlanul alábecsülte az Egyesült Államok és a liberális modellbe sorolt nyugat-európai országok közötti különbségeket, ugyanakkor nem tulajdonítottak kellő jelentőséget a nyugat-európai médiarendszerek közti hasonlóságoknak – például a közszolgálati média jelenlétének, a kampányköltségek korlátozásának, a tartalomgyártás támogatási formáinak. Mindazonáltal könyvjelző „zseniális munka”, amely megjelenése pillanatától kezdve a médiarendszerek elemzésének megkerülhetetlen viszonyításai pontjává vált.

Három társszerzővel (Shanto Iyengar, Anker Brink Lund és Inka Salovaara-Moring) készített összehasonlító elemzés vizsgálja, „milyen kapcsolat áll fenn a médiarendszerek felépítése, a tájékoztatás és az állampolgárok közügyekkel kapcsolatos tájékozottsága között” (79. old.). A szerzők eleve gyanakvással viseltetnek a „piacalapú” médiával szemben, így kiindulópontjuk az a feltevés, hogy a „piacközpontú rendszerek” tájékoztatási gyakorlata „akadályozza az állampolgári tájékozottságot” (uo.). Az összehasonlítás ismét tipológiára támaszkodik, de ezúttal a médiarendszer más típusaival számol: a hagyományos közszolgálati médiapolitika – például a finn vagy a dán – ma is tudatosan törekszik „a közönség viselkedésmódjának befolyásolására” (81. old.); a Nagy-Britannia által kép-

viselt duális rendszerben egymás mellett él az erős közszolgálati média és „az egyre kevésbé szabályozott kereskedelmi média” (80. old.); végül az Egyesült Államok képviseli azt a piacalapú modellt, amelyben az államnak csekély a befolyása a médiarendszerre, az újságírás társadalmi felelősségvállalása viszont – a fokozódó piaci versenyben ugyan gyengülő, de érdemi – ellensúlyt jelent a piaci erőkkel szemben.

Az érintett országokban egyrészt kérdőíves adatgyűjtéssel mérték fel az állampolgárok tájékozottságát a közéleti és egyéb témákban, másrészt elvégezték a vezető televíziós csatornák és napilapok kvantitatív tartalomelemzését. Ezekből az a – meglepőnek nem mondható – következtetés adódott, hogy „a média tudósításai – vagy azok hiánya – befolyásolják az emberek ismereteit” (91. old.), abban az értelemben, hogy minél intenzívebb valamely téma megjelenítése a médiában, annál nagyobb a témában tájékozott közönség. Az elemzés arra is rámutat, hogy a hátrányos helyzetű csoportokat az európai országokban a tájékoztatás inkább eléri, mint az Egyesült Államokban, ahol az országos televíziós hírműsorok helyett – amelyekből csatornánként egyébként is csak egy van – a helyi tévék kevésbé közéleti híradói a meghatározó hírforrások. A képzettségi és jövedelmi, valamint az etnikai és az életkori különbségek sokkal erőteljesebben leképeződnek az amerikai válaszadók tájékozottságában, mint az európaiakéban. A magyar olvasó némileg hitetlenkedve tekint a finn vagy a dán médiarendszerre, amikor azt olvassa, hogy az ottani közszolgálati műsorszolgáltatók, ha „bármilyen jelét látják annak, hogy a közönség bármelyik része számára kevésbé vonzóvá váltak”, sürgősen belső vizsgálatokat kezdeményeznek és megkövetelik a megfelelő változtatásokat (96. old.). Ezzel éri el a közszolgálati modellt, hogy a hírekre kevésbé fogékony társadalmi csoportok is bevonódnak a közéleti tájékozódás folyamatába, „az esti híradónézés rituáléjába” (97. old.). Az elemzés konklúziójában határozottan cáfolja azt a – Hallin és Mancini által is sugallt – képet, hogy

a liberális modell, illetve azon belül is az amerikai médiarendszer kínálja a legbiztosabb utat a tájékozott társadalom felé, és hitet tesz a közszolgálati média fenntartása és megerősítése mellett.

A kelet-európai tapasztalatok ebből az elemzésből éppúgy hiányoznak, mint Hallin és Mancini munkájából. Annyi biztosan kijelenthető, hogy a finn, a dán vagy az angol közszolgálati modellnek a kelet-európai régióban nincs megfelelője, és a nyugati médiarendszerek elemzése nem is lehet figyelemmel a politikai nyomásgyakorlásnak a mi régiókban tapasztalható gyakorlatára (lásd pl. Bajomi-Lázár Péter: A média gyarmatosítása. Miért tartják egyes közép- és kelet-európai kormányok tiszteletben a média szabadságát – és mások miért nem? *Politikatudományi Szemle*, 2015. 1. szám, 58–82. old.).

A tájékoztatás-tájékozódás témakörét tágitja a *Szórakoztató demokrácia* című fejezet a szórakoztató tartalmak közéleti jelentőségének vizsgálatával. Curran szerint a szórakoztató tartalmak az értékekhez, az identitásokhoz, az ismeretekhez és a normákhoz való viszonyuknál fogva kiegészítik a tájékoztató tartalmakat, és erőteljesen hatnak a politikára. E viszonyok bemutatásából hiányzanak a példák és elemzések, amelyek alapján e kategóriák egyértelműen elkülöníthetők volnának egymástól. A szórakoztató tartalmak szükségszerűen megjelenítenek például értékeket, és ezzel – például a cselekményen, a szereplők értékválasztásain, egy-egy téma napirendre vételén keresztül – a közönség értékválasztásait is alakítják. A szórakoztató tartalmak, például egyes zenei irányzatok, vagy akár a női szerepek ábrázolásai kihatnak az egyén társadalmi identitására, ami viszont „központi szerepet tölt be a jelenkori politika dinamikájában” (110. old.). Továbbá a szórakoztató tartalmak a valóságot olyan átfogóan mutatják be, ahogyan egyébként „személyesen soha nem tapasztalhatnánk meg” (112. old.). Ez a valóságábrázolás olyan ismeretekkel és mentális térképpel látja el a közönséget, amely aztán politikai döntéseiben is befolyásolja. Curran a 24 című sorozat példájára hivatkozik, amely széles körű

társadalmi vitát gerjesztett az információszerzési eszközként alkalmazott kínzásról. A szórakoztató tartalmak végül megerősíthetik vagy gyengíthetik a társadalmi normákat, és újrarendelésüket is ösztönözhetik. A bemutatott filmek és televíziós sorozatok példái a nemek és a szexualitás megjelenítésének változását szemléltetik, párhuzamba állítva az egyes nemi szerepek és szexuális orientációk társadalmi megítélésének változásával. Curran szerint a globalizáció is elsősorban a szórakoztató tartalmakat érinti, a média tájékoztató tevékenységében jóval kevésbé mutatható ki. Arra a következtetésre jut, hogy az állampolgároktól racionális döntés a közéleti tájékozódásra szánt erőfeszítéseik minimalizálása. A közéleti folyamatokba csak a szórakoztató tartalmak közvetítésével kapcsolódnak be, hiszen az egyes ember közéleti befolyása csekély, ugyanakkor „a közügyekkel kapcsolatos tájékozottság hatalmat ad az állampolgár kezébe” (133. old.). A tájékozódás valójában nemcsak jog, hanem állampolgári kötelesség is.

Az *openDemocracy* című online magazin történetét és működését bemutató fejezet azt firtatja, hogy az internet valóban lehetőséget teremt-e valamiféle nemzetközi közvélemény kialakítására, illetve a tájékoztatósi tevékenység demokratizálására. Az *openDemocracy* globális fórummá akart válni mind a szerzői gárda, mind az olvasótábor számára, és globális kérdésekben teret adott a különböző ideológiai irányoknak. Ugyanakkor egynyelvűsége, magas szakmai és stilisztikai színvonala, továbbá pénzügyi forrásainak szűkössége végül mégis egy zárt világot épített fel, amelyben „a módosabb északnyugati félteke beszélt a világ többi részéről” (145. old.), „az elithez tartozó, a világ gazdagabb részén élő férfi szerzők írásait” preferálva (148. old.). Curran szerint az *openDemocracy* példája azt mutatja, hogy a valóban nemzetközi nyilvánosság létrehozásának feltételei egyelőre nem adóttak, és a technológia önmagában bizonyosan nem vezet a nyilvánosság kiszélesítéséhez.

A *Megjövendőlt technológia* című fejezet vezérfonala a szkepszis a tech-

nológia vezérelte fejlődéssel szemben. Az Egyesült Királyságból vett példák – amelyek sok esetben egyáltalán nem általánosíthatók, más országokban nem érvényes összefüggésekre vonatkoznak – azt mutatja be, milyen gyakran maradnak el a technológiai fejlődéstől várt pozitív társadalmi változások. Nagyon izgalmasan tárja fel azt a sok tényezőt, amelyek a médiában újra és újra túlzott várakozásokhoz vezetnek a technológiával kapcsolatban. Curran szerint az újságírók e téren nem tudnak elszakadni az adott technológia mögött álló gazdasági érdekek befolyásától, a politikai döntéshozók optimista vízióitól, a műszaki és pénzügyi szakemberek sok esetben alaptalan várakozásaitól, a tudósok lelkesedésétől, az Egyesült Államokból érkező jóslatoktól, valamint a saját készítésüktől arra, hogy újabb és újabb technológiai szenzációkról számoljanak be. Curran szerint a túlzott várakozásokat végső soron a neoliberalis politikai törekvések fűtik, amelyek a média szabályozásának enyhítésétől a gazdasági érdekek minél akadálytalanabb érvényesülését remélik. Ezt a feltételezést a szerző igazolva látja abban, hogy a televíziózás szabályozása épp az 1980–2000-es évek közötti, a technológiai fejlődést felmagasztaló időszakban vált jelentősen engedékenyebbé.

Az újságírás jövőjéről szóló fejezet négy, egymástól gyökeresen eltérő attitűd bemutatásával indul: a hírszolgáltató ipar vezetőinek álláspontja szerint „hatásos stratégia áll rendelkezésükre az erős újságírás fenntartásához” (177. old.); maguk az újságírók kifejezetten borúlátók a hírszolgáltatás jövőjét, a közönség tájékozottságát és a demokráciát illetően, elsősorban a hagyományos médiából az internetre elvándorló hirdetések miatt; a „radikális médiszakemberek” egyfajta megtisztulást látnak a hagyományos média válságában, amelyből „új lehetőségek nyílnak a progresszív kezdeményezések előtt” (180. old.); s végül az „újságírás oktatóinak” álláspontja szerint az újságírás „épp diadalmas reneszánszát éli” (uo.), mivel az újságírók az interneten sokkal több forráshoz férnek hozzá, és a civilek bevonódása jelentősen növe-

li az újságírás sokszínűségét. Curran mindegyik megközelítést igyekszik árnyalni. Álláspontja szerint az újságírás jelenlegi helyzetének legfőbb kiindulópontja mégiscsak az, hogy a hagyományos média az internet megjelenésével bevételei egyre jelentősebb részét veszíti el. Egyelőre nem teljesültek azok a várakozások, amelyek az internetes média felemelkedésében látták az újságírás jövőjét, mint ahogy nem tettek szert komoly jelentőségre a civil újságírás fórumai sem, és a hagyományos médiavállalatok végső soron az interneten is megőrizték a vezető szerepüket. Ezen a ponton megint jól látszik, hogy Curran elemzései nem általános jelenségeket, hanem mindenekelőtt az Egyesült Királyság és részben az Egyesült Államok médiarendszerének tapasztalatait írják le. A magyar újságírás, amely egészen más alapokról indult, a – legalább részleges – megújulását már az 1990-es évek közepétől az új, önálló internetes médiumok megjelenésének köszönhetette. Az azonban a magyar hírcsatorna is igaz, hogy továbbra is „a televízió maradt a domináns hírmédium” (184. old.; lásd Mérték Médiaelemző Műhely – Medián: *A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon 2016*. <http://mertek.eu/blog>, 2016. november).

Curran szerint a folyamatok szükségszerűen az újságírás minőségének romlásához vezetnek. Kevesebb újságírónak nagyobb mennyiségű anyagot kell előállítania, ezért az információforrások is a gyorsan elérhető, bejártott forrásokra szűkülnek, és a terepen végzett újságírói munka jelentősen háttérbe szorul. A magyar médiarendszer eltérő fejlődési útja ellenére ezek a jelenségek sajnos a magyar internetes újságírásban is egytől egyig, lényegében minden hírportálon tetten érhetők (*Mérték Médiaombudsman elemzések*. <http://mertek.eu>). Curran az „erős közpénzből finanszírozott médiában” látja a megoldás kulcsát, szerinte jelentősebb „állami beavatkozás” nélkül nem tartható fenn a minőségi újságírás (190. és 191. old.). A magyar bíráló itt végleg elveszíti a reményt. Az újságírás megtisztulásának a jelenlegi magyar médiarendszerben éppen az állami beavatkozások visszaszorí-

tása, a nem átlátható módon elköltött közpénzek visszafogása lehet az első lépése. A rendszerváltást követő magyar médiatörténet egyetlen pillanata sem ad okot bizakodásra azzal kapcsolatban, hogy lehetséges állami támogatás anélkül is, hogy a mindenkori kormányzat teljes politikai lojalitást követelne cserébe.

A könyv médiatörténeti fejezetei a brit médiatörténet-tudomány alakulására és az Egyesült Királyság médiarendszerének fejlődésére koncentrálnak, a szélesebb történelmi kontextusból kiemelve inkább csak érdekes, mint általános tanulságokat hordozó elemzések. Curran számba veszi a médiatörténet domináns és alternatív narratíváit. A brit médiatörténet uralkodó kerete a liberális narratíva, amely azt az ívet rajzolja fel, ahogyan a média „a nép szócsövén és a kormány ellenőrzésének eszközévé” (196. old.) vált. Ugyanakkor számos médiatörténeti elemzés vonja kétségbe, hogy a sajtó valóban képes-e megszólaltatni a „köz” hangját, vagy éppen képes-e a civil társadalom építésének fontos tényezőjévé válni. Az alternatív médiatörténeti narratívák közül Curran a médiában fennálló férfiuralmat bíráló *feminista*, a status quo fenntartásában közreműködő médiát bíráló *radikális baloldali*, a szórakoztatás demokratikus szerepét vizsgáló *populista*, a médiának a nemzeti egység erősítésében játszott szerepét hangsúlyozó *nemzetépítő*, a média fejlődését a társadalmi normák változásait előmozdító kulturális háborúként leíró, valamint a technológiai fejlődés determináló erejét hangsúlyozó narratívát mutatja be.

A sajtó mint a társadalom irányításának eszköze című fejezet a brit sajtó történetének korai, a XIX. századot átfogó szakaszát mutatja be. Az elemzés fókuszában az áll, milyen állami korlátozásokkal kellett szembenéznie az ún. radikális, kezdetben az arisztokrácia politikai dominanciáját, majd egyre inkább a gazdasági kizsákmányolást támadó – baloldali – sajtónak. A parlament a vizsgált időszakban nyíltan olyan megoldásokat keresett, amelyekkel a radikális sajtót kiszoríthatja, és biztosíthatja, hogy a sajtó „a vagyonnal és jellemmel bíró emberek uralma alatt” marad-

jon (229. old.). Az e célból bevezetett adók és illetékek valóban visszafogták a radikális sajtó működését, de teljes sikerrel nem jártak. 1848-tól fordulat következett be a radikális sajtóról való gondolkodásban: az érintett sajtótermékek elnyomása helyett a parlament inkább a radikális sajtó által megszólított közönség – „az alsóbb osztályok”, a munkásosztály – ellenőrzésének eszközét látta benne. Curran hangsúlyozza, hogy akkoriban „az állami irányítástól független, szabad sajtóért folytatott tiszteletre méltó kampányt sohasem hajtotta a mai értelemben vett szólásszabadság és sokszínűség iránti elkötelezettség” (236. old.). Pusztán annyi történt, hogy a politikusok belátták, „a szabad piac és a normatív kontroll [...] sokkal hatásosabb irányítást tesz lehetővé” (uo.) a társadalmi rend fenntartása érdekében.

A hirdetés mint jutalmazási rendszer című tanulmány a brit médiatörténet elemzését a XX. század kezdetén folytatja, és a reklámpiac fejlődését elemezve mutatja be, hogyan vált a munkásosztály a reklámozók meghatározó célközönségévé, és ezzel milyen hatást gyakorolt a nyomtatott sajtó piacára. A reklámok intuíciókon, az újságok tartalmából levont szubjektív következtetéseken alapuló elosztását az 1930-as években felváltotta a közönségmérés és statisztikai adatokon alapuló reklámelhelyezés. A közönségmérés a munkásosztály egyre növekvő vásárlóerejét mutatta ki, ami a munkásosztályi célcsoportot elérő lapok reklámbevételeinek jelentős növekedését hozta magával. A második világháború idején a kormány korlátozta a papírfelhasználást, jelentősen csökkent az újságok terjedelme, ami végső soron „a példa nélküli nyereségesség időszakát” hozta el (255. old.). Az 1950-es évekre a reklámozók a munkásosztály lapjaitól jelentős részben a középosztályt megcélzó lapokhoz vándoroltak, a kereskedelmi televízió – Európában első, 1955–56-os – megjelenésével a lappiac egészének reklámbevételei csökkentek. A reklámpiac ilyen változása „az alsóbb osztály lapjai közül kivégezte a »kisebbségi« közönséggel rendelkezőket” (261. old.), a

réteglapokat. A reklámok a sajtópiac szerkezetét is jelentősen megváltoztatták, mivel „a sajtót felosztották közügyorientált lapokra a gazdagok, és szórakoztatás-központú lapokra a tömegek számára” (264. old.). Az elithez szóló lapok egyúttal hozzájárultak ahhoz, hogy „a véleményformáló »művelt középosztály« társadalmi súlya tovább növekedett” (266. old.), az alsóbb osztályok politikai súlya pedig csökkent. Az elemzés a média „kommercializálódásának” hatásait (vö. Denis McQuail: *A commercializáció és ami azon túl van*. In: Polyák Gábor (szerk.): *Mediapolitikai szöveggyűjtemény*. Gondolat, Bp., 2010. 281–302. old.) új összefüggésrendszerbe helyezi.

A kötet a média és a kultúra kapcsolatát egy sajátos szemszögből, a brit lapok könyvrovatainak, illetve az irodalmi szerkesztők tevékenységének elemzésével mutatja be. A fejezet az irodalmi szerkesztők választásainak motivációit és a könyvismertetőknek az olvasók választásaira gyakorolt hatásait tárja fel. Curran elsősorban az érdeklő, miért szorulnak ki a könyvrovatokból a puha-fedeles – szórakoztató – könyvek, valamint a műszaki és természettudományos, illetve a társadalomtudományos művek, és miért uralkodnak a leírások az életrajzi, a szépirodalmi, a történelmi és általános bölcsészettudományi könyvek. A sokrétű okok között szerepel az irodalmi szerkesztők nagyrészt humán vagy művészeti háttere, az irodalom hierarchikus szemlélete és olyan, az újságírástól átvett szakmai értékek, mint például „az emberek érdekesebbek, mint a dolgok” elve (284. old.). Ebben az elemzésben is fontos tényezőként jelennek meg az üzleti szempontok, ami itt a kiadók felől érkező befolyásolás különböző formáiban jelenik meg. Az irodalmi szerkesztőkkel szemben kritikus elemzés azért is elismeri, a társadalomtudományi tudásanyag is „csak ritkán szól az átlagközönségnek”, sokkal inkább egy „belterjes közönséget” céloz meg (299. old.).

A zárófejezetben jut el Curran a médiatudományi elméleti keretek absztrakt vizsgálatáig. A brit média- és kultúraelméletre szerinte

négy tényező gyakorolt meghatározó hatást. A „kapitalista demokrácia történelmi győzelme” 1989–90-ben „a neoliberais jobboldal hegemoniáját” (302. old.) és ezzel a piaci erők mindenhatóságába vetett hitet hozta el. Az 1960-as évek mozgalmainak eredménye az individualizmus megerősödése, ami a brit médiatudományt is eltávolította baloldali gyökereitől. A „nők társadalmi előretörése” miatt a nemek kérdése a médiatudományban is központi témává vált. Végül a globalizáció felerősödése ezen az „addig nagyfokú lokálpatriotizmussal jellemezhető tudományterületen” is új, globális szemléletmódot hozott (304. old.). Curran bemutatja, hogy a brit médiatudomány hogyan hagyta maga mögött a „marxista örökséget” (304. old.), hogyan integrálta a posztmodernizmust mint a „radikális bizonyosság felbomlásának” és a „hatalomnélküliség egyre elhatalmasodó érzésének” hordozóját, és hogyan vált nyitottá és elfogadóvá a populáris médiatermékek iránt. Curran a brit médiatudomány nagy hiányosságának tartja, hogy nem foglalkozik a „gazdasági dimenziókkal” (315. old.). Ezzel hozzájárul a piacról alkotott, túlnyomórészt pozitív kép felerősítéséhez, és nem fordít figyelmet „a globális piac méltánytalan természetére” (316. old.). Mindez végső soron oda vezetett, hogy a média- és kultúratudomány „kirekesztette az osztályelméletet” (321. old.), és elfogadta egy alapvetően individualista, a piaci erők pozitív hatásait eltúlzó gondolati keret általánossá válását.

A szerzőnek a magyar kiadáshoz írt előszava és a kötet kiadását támogató, a Médiatanács keretében működő Médiatudományi Intézet vezetőjének, Nyakas Leventének az utószava világosan rámutat a kontextus jelentőségére. Curran minden elemzése nyíltan és erőteljesen baloldali, vizsgálódását végső soron az a kérdés határozza meg, hogy a média képes-e információs egyenlőséget teremteni a társadalmi osztályok között. Ebből a megközelítésből egyértelműen következik a közszolgálati médiának az előszóban hangsúlyosan megjelenő felmagasztalása a kereskedelmi médiával szemben. A szerző utal ugyan arra a kockázatra, hogy a

közmédia „a közérdek helyett az állami érdekeket” képviseli (VIII. old.), de nyilvánvalóan nincs tisztában azzal, hogy a mai magyar médiarendszer egyik legsúlyosabb problémája éppen az az állami média, amely már nem is állami érdekeket, hanem leplezetlenül pártérdekeket szolgál. Az utószó szerzője, bár az aktuális médiapolitikai utalásoktól teljesen mentesen, mégis a jelenlegi médiapolitika egyfajta visszaigazolásként látja Currannek a liberális tradícióról kifejtett kritikáját. Arról azonban nem szól, hogy Curran a (neo-) liberális megközelítés helyett természetesen nem az illiberális, populistá, államosító és oligarchiákra épülő médiapolitikát tartja kívánatosnak, hanem az alsóbb társadalmi osztályok információs integrálását biztosító és kizárólag demokratikus keretek között működtethető médiarendszer kialakítását és fenntartását.

A sors keserű firtora, hogy a kötet magyarul annak a Médiatanácsnak a támogatásával jelent meg, amely 2010 óta súlyos felelősséget visel a Curran által képviselt eszményre semmiben sem hasonlító médiarendszer és nyilvánosság kiépítésében. Kelet-közép-európai kutatóként egyáltalán nem könnyű állást foglalni abban a kérdésben, hogy a piaci erők és az állami beavatkozás milyen aránya ideális a demokratikus és méltányos média-környezet fenntartásához. Megtapsztaltuk, hogy a külföldi befektetők is könnyen megtalálják a hangot a médiát saját céljaik elérése eszközeként tekintő politikusokkal, és amikor az üzleti eredmények romlanak, egyáltalán nem nézik, honnan szerezte a pénzt az, aki vevőként bejelentkezik a médiapiaci érdekeltségeikre. A piac amorális. De az állam is az, legalábbis mifelénk. A kelet-európai mindennapok újra és újra azt igazolják, hogy az állam olyan konstrukció, amit a politikai közösség – és jelentős részben a politikusok – tölt meg tartalommal, nem maguk az intézmények. Hiába van tehát közszolgálati média, amely a jogszabályok alapján csinálhatná azt is, amit a BBC is, ha ezt a közszolgálati médiát a politikai hatalommal rendelkezők újra és újra zsebre vágják, megalázzák, s így ezzel szemben egyre kisebb ellenál-

lást mutat. A politikai hatalom ráadásul az elmúlt években igen sikeresen gyűrte maga alá a piacot is. Mifelénk az állami támogatásnak mindig ára van, ami kizárja, hogy ezen az úton jussunk el az ideális nyilvánossághoz. Egy olyan egyensúlyi állapotban reménykedhetünk, amelyben a piac is, a politika is kellően erős és magabiztos ahhoz, hogy a sajtó szabad működésében ne fenyegetést lásson, és egyúttal mindkettő elég autonóm ahhoz, hogy korlátozza a másik túlkapásait. Az azonban nem biztos, hogy ez az egyensúlyi állapot nem csak elméletben létezik.

POLYÁK GÁBOR

Judith Dupont: Az idő fonalán...

ANALITIKUS ÚTINAPLÓ

Ford. Weiszburg Anna. A magyar kiadáshoz az előszót és a hivatkozásokat írta, a fordítást szakmailag ellenőrizte Vincze Anna. Oriold és társai, Bp., 2017. 328 old., 3800 Ft

A mai francia pszichoanalízis egyik legeredetibb alakja Judith Dupont, aki 1925-ben született Budapesten Dormándi Judit néven. A szakmán belül és a pszichoanalízis iránt érdeklődők tágabb körében is elsősorban az tette nemzetközileg ismertté, hogy hosszú évtizedek óta, s mind a mai napig Ferenczi Sándor munkásságának megismertetésén és közvetítésén munkálkodik. Nevéhez fűződik Ferenczi bevezetése Franciaországba, majd ennek nyomán német, angol, olasz, spanyol és portugál nyelvterületen is. Franciára fordította többi között Ferenczi híres művét, a *Thalassát* (eredeti magyar címe: *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Filum, Bp., 1997.), ő adta ki először francia fordításban Ferenczi és Freud többkötetes levelezését (lásd: Erős Ferenc: *Díványkeveredések*. BUKSZ, 1993. tavasz), és ő jelentette meg először Ferenczi fennmaradt klinikai feljegyzéseit is, amelyeket nem sokkal a halála előtt írt (magyarul: *Klinikai napló 1932*. Akadémiai, Bp., 1996.)

Az idő fonalán... Dupont 2015-ben *Au fils du temps...* címmel megjelent könyvének fordítása Vincze Anna és a szerző előszavával, valamint Brabant-Gerő Éva bevezetőjével. A kötet a szerző különböző időszakokból származó, különféle helyeken megjelent, különféle célú és műfajú cikkeket gyűjti egybe. Az első fejezet a származásáról és pályafutásáról szóló írásait, a második Ferenczi Sándor és Bálint Mihály életművével foglalkozó tanulmányait tartalmazza, a harmadik és a negyedik fejezet pedig egyéb, a pszichoanalízis elméleti és gyakorlati kérdéseit taglaló cikkeket. A francia eredetiben nincsenek hivatkozások, amiért a szerző előszavában előre is elnézést kér „azon francia és külföldi folyóiratoktól, amelyek befogadták egy-egy írásomat, és amelyekre nem fogok tudni hivatkozni”. (15. old.) A magyar kiadás igényes szerkesztője ezt a hiányosságot lehetőség szerint korrigálni kívánta, és a szövegeket életrajzi vagy magyarázó jegyzetekkel és a magyarul is hozzáférhető szakirodalomra vonatkozó hivatkozással látta el. Ezzel nagymértékben növelte a könyv használhatóságát, az eredeti könyv szerkesztési esetlegességein azonban nem tudott változtatni sem Vincze Anna, sem pedig a pontosan és gördülékenyen fordító Weiszburg Anna. Így a kötetben nagy átfedések, olykor csaknem szó szerinti ismétlések találhatók. Ez azonban nem különösebben zavaró, ha az egészet személyes vallomások és reflexiók lazán összefüggő, körkörös sorozataként fogjuk fel. Az alcím, *Analitikus útinapló (Une itinéraire analytique)* pontosan kifejezi, hogy nem értekezéseket, hanem földrajzi, időbeli és szellemi utazásokról, indulásokról, érkezésekről és visszatérésekről szóló tudósításokat várhatunk tőle.

A redundancia abból is fakad, hogy hosszú élete folyamán Judith Dupont sokszor, sokféleképpen mesélte el azokat az alapnarratívumokat, amelyekből az „idő fonala” összesodrődik. Ez két párhuzamos családrege: az egyik Dupont saját családjának, a „Kovács–Bálint–dinasztiának” a története, a másik pedig a magyar és a Magyarországról elszármazott analitikusok családregeje. A két családrege számai összefonódnak, sűrű

hálózatot alkotnak. Ez a hálózat nemcsak azért érdekes, mert egy szakma, azon belül is egy sajátos irány, a pszichoanalízis budapesti iskolája genealógiájához nyújt érdekes adalékokat, hanem azért is, mert betekintést nyújt egy régen letűnt, ám ma is sokszor nosztalgiával emlegetett csoport, a budapesti zsidó nagypolgárság életvilágába és kultúrájába. Ebben a kultúrában nagy szerepet játszott a pszichoanalízis, nem csupán úgy, mint e csoport tagjait oly gyakran sújtó neurózisok gyógymódja, hanem úgy is, mint műveltségük, identitásuk és életfilozófiájuk egyik alapvetése.

Mindkét családregeben az „ősanya” Kovács Vilma, Judith Dupont nagyanyja, az „ősapa” pedig maga Ferenczi Sándor, akihez Vilma fiatalkorában analízisbe járt, majd maga is (laikus) pszichoanalitikus lett, világszerte az első női analitikusok egyike, a budapesti iskola analitikus szupervízóra épülő képzési modelljének kialakítója, a magyar pszichoanalízis „védangyala”. Ferenczi több korabeli „családrege” is fontos szereplője volt, több ponton belépett a Polányi család történetébe (lásd például: Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története*. Aura, Bp., 2017.) és felbukkan az Alexander családeban is (Alexander Bernát filozófus és pszichoanalitikus fia, Alexander Ferenc – lásd: Ilonka Venier Alexander: *The life and times of Franz Alexander from Budapest to California*. Karnac, London, 2015.).

Kovács Vilma, eredetileg Prossnitz Vilma, 1883-ban, más források szerint 1880-ban született. 15 éves korában férjhez adták Székely Zsigmond mérnökhöz. A házasságból gyors egymásutánban három gyermek született, Alice, Olga és Ferenc. Az ifjú anya azonban súlyos tuberkulózist kapott, hosszabb időre szanatóriumba került, ahol megismerkedett későbbi férjével, Kovács Frigyes építésszel (1858–1944). A szanatóriumból visszatérve Frigyeshez költözött, majd egy bonyodalmas válóper után férjhez ment hozzá, ám a gyerekek továbbra is vér szerinti apjuk felügyelete alatt maradtak, anyjukkal csak titokban találkozhat-

tak. Végül a gyerekek, élükön Alice-szal, a legidősebbel, szabályosan megszőktek, és anyjukhoz költöztek, aki férjével együtt egy elegáns naphegyi villában, az Orvos utca 10-ben lakott. (Ferencziék 1930-ban költöztek a szomszédba, a Lisznyai utca 11-be.) Frigyes mindhárom gyermeket örökre fogadta, és igazi apaként gondoskodott róluk. A legidősebb, Székely-Kovács Alice 1921-ben férjhez ment egy fiatal orvoshoz, Bálint Mihályhoz. Berlinbe költöztek, ahol a férj biokémikusként, Alice pedig egy néprajzi múzeum munkatársaként dolgozott, és antropológiát tanult az egyetemen. Eközben mindketten ugyanahhoz a berlini analitikushoz, Hanns Sachshoz jártak, de analízisük már Budapestre való visszatérésük, 1924 után fejeződött be Ferenczinél, és így képződött a házaspár mindkét tagja maga is analitikussá. (Kovács Vilmáról és Bálint Alice-ról lásd Borgos Anna: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran, Bp., 2018.)

A kisebbik lány, Székely-Kovács Olga (1900–1971) anyjával, nővérel és sógorával ellentétben nem az analitikus pályát választotta. A maga idejében sikeres posztimpresszionista festőművész, szobrász és könyvillusztrátor lett, de azért „analízisközelben” maradt: megfestette Ferenczi portréját, és mesztérével, Berény Róberttel együtt karikatúrákat készített az 1924-es salzburgi nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus résztvevőiről. Ebben az évben férjhez ment az író, műfordító és szerkesztő Dormándi Lászlóhoz (1898–1967), a Pantheon könyvkiadó igazgatójához. A Pantheon a két világháború között az egyik legjelentősebb irodalmi könyvkiadó volt Magyarországon. Kiadta a *Szép Szót*, és számos pszichoanalitikus könyvet is, köztük Freud és Ferenczi írásait. Ilyen „fertőzött” családban és szellemi közegben töltötte gyermekkorát Judit leányuk, aki szüleivel a naphegyi villa közelében, a Kovács Frigyes építette Mészáros utca 12. szám alatti házban lakott, akárcsak a Bálint házaspár. Ugyanebben a házban működött – Ferenczi Sándor, majd halála után Bálint Mihály vezetésével – a Magyarországi Pszicho-

analitikus Egyesület rendelőintézete, ahol anya és lánya, Kovács Vilma és Bálint Alice is praktizált. (Bálinték és a rendelőintézet emlékét ma emléktábla őrzi a ház falán.)

Judith Dupont könyvének analitikus visszafogottsággal megírt önéletrajzi részeiben felidéri gyermekkori emlékeit, amelyek szüleihez és nagyszüleihez fűzik, a kényelmes, szinte fényűző polgári környezetet, a bensőséges családi együttléteket, a nyaralásokat, a baráti társaságot, köztük Ferenczit és feleségét, Gizellát, az ő leányát, Elmát, továbbá Weiner Leót, Berény Róbertet és feleségét, Etát, a *Csellózó nő* című festmény modelljét. Számára gyermekkorában „a pszichoanalízis olyan pillanatokat is jelentett, amikor nem lehetett zajt csapni, mert páciens jött vagy távozott. Jól emlékszem nagyanyám rendelőjére is, szekreterjére, amely fölött polcok sorakoztak, legfelül egy Freud-szobor trónolt, amelyet anyám készített, és amelynek egyetlen példánya akkor veszett el, amikor nagyszüleim házáat a háború végén szétrombolták. A dívány fejnél, a fotel mellett egy új-zélandi batik lógott a falon, amelyet Róheim Géza ajándékozott nagyanyámnak, az analitikusának, amikor visszatért hosszú ausztráliai tanulmányútjáról.” (26. old.). Az Orvos, a Lisznyai és a Mészáros utca analitikus háromszögében felnövekvő gyermek számára idilli világnak tűnhetett ez, eltekintve a Baár-Madas református gimnázium szigorától, s attól, hogy anyja évente két-három hónapot Párizsban töltött, hogy szabadon gyakorolhassa művészi hivatását. Anyja gyakori távolléteire a kislány évekig súlyos, krónikus betegséggel reagált.

A könyvhöz mellékelt családi fényképeken is látható békebeli polgári kényelem, a csaknem-idill hirtelen ért véget 1938. március 19-én, az Anschluß napján. Bár korábban mindannyian kikeresztelkedtek, a családi tanács ekkor bölcs előrelátással úgy döntött, hogy elhagyják Magyarországot. 1938 nyarán Kovácsék, Bálinték és Dormándiék autóba ültek, és Olaszországon át Párizsba utaztak, ahol Vilma, Mihály és Alice még részt vett a háború előtti utolsó pszichoanalitikus kongresszu-

son. Dormándiék Párizsban telepedtek le, de a Bálint házaspárnak és a nagyszülőknek vissza kellett utazniuk. Bálinték végül megkapták az angol vízumot, és 1939 elején Manchesterbe költöztek, a Kovács házaspár azonban Budapesten rekedt. Vilma egy évvel később halt meg, Frigyes pedig 1944-ben, de – mint Dupont írja – még azelőtt, „hogy a dolgok túlzottan rosszra fordultak volna Magyarországon. Szerencsére, mondhatnánk” (34. old.). Bálint Mihály szülei nem voltak ilyen „szerencsések”, 1944-ben mindketten öngyilkosok lettek. Bálint Alice alig negyvenéves korában, 1939 augusztusában hirtelen meghalt. Székely-Kovács Olga épp Angliában látogatta megözvegyült sógorát, amikor kitört a második világháború, és ő mint ellenséges állam polgára csak nagy nehézségek árán tudott visszajutni Párizsba, a családjához. Dupont leírja, hogyan éltek a háború és a német megszállás éveit: „volt valami szürreális a helyzetünkben. A lakásunkban laktunk, saját nevünkön, jártam iskolába, voltunk nyaralni Vendée-ban. Ugyanakkor éhesek voltunk és fáztunk, mint mindenki más [...]. Összejártunk barátainkkal, akik közül egyesek néha köddé váltak, letartóztatták őket, ismeretlen helyre, a szabad zónába távoztak vagy illegálításba vonultak.” (32. old.) Nevük alapján a hatóságok nem feltételezték róluk, hogy zsidók – szerencsésük Dupont szerint ennek köszönhetőek –, s így elkerülhették a Párizsban élő külföldi zsidók többségének sorsát, a deportálást. Egy korábbi interjújában azt is elmondta, túlélésük voltaképpen azon múlhatott, hogy a kerületi rendőrkapitány jóindulatúan félre rakta a hozzá érkező, Dormándiékra vonatkozó feljelentő leveleket. Dormándi László azért is veszélyben volt, mert az ellenállás földalatti kiadója, a Les Éditions de Minuit könyveit terjesztette, és jó barátja volt a szintén Magyarországról származó Jean Brullernek, azaz Vercors-nak, akinek több művét is lefordította, köztük egykor híres regényét, *A tenger csendjét*, amely 1942-ben még megjelenhetett a Pantheon kiadásában.

A fiatal Ormándi Judit a háború végén határozta el, hogy pszichoana-

litikus lesz. Pályaválasztásában a családi hagyományok mellett szerepet játszhatott az a pusztítás és veszteség is, amelynek traumatikus nyomaival a háború utáni budapesti látogatásukon találkoztak. Bár a családban volt már két „laikus” analitikus, Vilma és Alice, Bálint Mihály úgy vélte, hogy a pszichoanalízis biztonságos gyakorlatához elengedhetetlen az orvosi diploma, ezért az ő tanácsára Judit az orvosi egyetemre jelentkezett. Egyetemi éveit alatt házasodott össze évfolyamtársával, Jacques Dupont-nal, aki később nyomdatulajdonos lett. Könyvében részletesen beszámol orvosi tanulmányairól, majd arról is, hogyan kezdte el pszichoanalitikus pályáját az ötvenes években, abban az időszakban, amikor Jacques Lacan, valamint a gyermekpszichológus Françoise Dolto és követői, illetve az „ortodox” freudi irányvonalat képviselő francia analitikusok között a nagy szakadás bekövetkezett. Dupont analitikusa a francia pszichoanalízis történetének egyik nevezetes alakja, a Lacan-csoporthoz tartozó Daniel Lagache (1903–1972) volt. A Sorbonne-on tartott szemináriumaira járt – számos analitikus és analitikusjelölt mellett – Michel Foucault és Serge Moscovici szociálpszichológus is. A könyv egyik érdekes részfejezetében Dupont ötven év múltán visszatekint a Lagache-nál folytatott analízisére, amelynek kulcsmozzanatai a saját emigrációs traumái és veszteségei, identitásproblémái – Bálint Mihály kifejezésével „östörései” – mellett olyan külső események voltak, mint az éppen akkor folyó algériai háború, vagy az 1956-os magyar forradalomról és leveréséről szóló hírek, amelyek még inkább elidegenítették szülőhazájától. Dupont több helyen is ír arról, mit jelentett számára az emigrációs nyelvváltás, az, hogy számára a francia lett a kultúra nyelve, míg a magyar a kisgyermekkoré maradt: „A származási nyelv úgy tud működni, mint valami kísértet, fantom. Előfordul, hogy felbukkan a fejemben egy magyar szó vagy kifejezés, a kontextustól látszólag teljesen függetlenül, amelynek értelme nem teljesen világos a számomra.” (52. old.) A „nyelvezavar” leküzdésének, a nyelvek közötti szakadékok

áthidalásának egyik legfőbb eszköze Dupont-nál a fordítás, főként Ferenczi magyar és német nyelvű szövegeinek franciára átültetése volt. Ez a tevékenység – írja – „kísérlet arra, hogy kezeljem az érzések, kötődések, elhatárolódások, összekeverések ezen összetettségét, összevarrjam e belső szakadást” (uo.).

A hatvanas években Dupont analitikusként dolgozott egy lelki sérült gyermekekkel foglalkozó intézetben (Centre Étienne-Marcel), és magánpraxist is folytatott Párizs szívében ma is meglévő kis rendelőjében a Place Dauphine-on. Egyik szupervizora a már említett, Lacanhoz közel álló Françoise Dolto volt, de igyekezett megőrizni függetlenségét a különböző, egymással versengő analitikus csoportoktól, mint ahogyan példaképe, Bálint Mihály is köztes pozíciót foglalt el Angliában az Anna Freudot vagy pedig Melanie Kleint követők élesen szemben álló táborá között. Bálint, aki ekkor már befolyásos analitikus volt Londonban, 1939 óta őrizte és gondozta Ferenczi hagyatékát, nemcsak szellemi, hanem tárgyi értelemben is. Ferenczi özvegye, Gizella ugyanis – ugyancsak bölcs előrelátással – a Budapestről Manchesterbe távozó Bálintra bízta Ferenczi irodalmi örökségét, kézíratait, naplóját és leveleit, közöttük Freudtól kapott leveleit. Az 1950–60-as években Ferenczi munkássága a „mainstream” pszichoanalitikus mozgalmon belül meglehetősen háttérbe szorult, erős „elfojtás” alá került. Ez főként Ernest Jonesnak, Freud életrajzírójának volt köszönhető, aki Ferenczi konfliktusait Freuddal az előbbi „mentális zavarának” tulajdonította. Bálint, Jones ítéletét cáfolva, nagy erőfeszítéseket tett Ferenczi rehabilitálására. Több kötetben kiadta – németül és angol fordításban – Ferenczi megjelent írásainak nagy részét, és lépéseket tett a még kiadatlan kéziratok, levelek, feljegyzések megjelentetése érdekében is. Ez egy hosszú és szövevényes, megoldhatatlannak látszó szerzői és személyiségi jogi akadályokkal terhelt történet kezdetét jelentette.

A történet 1970-ben, Bálint Mihály halálával félbeszakadt. Özve-

gye, Enid Bálint a Ferenczi-hagyatékot átruházta Judith Dupont-ra, a vele járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt. „Családban maradt” – mondhatnánk, de Dupont az elkövetkezendő évtizedekben mindent megtett azért, hogy – nagybátyja erőfeszítéseit folytatva – minél teljesebb formában tegye közzé Ferenczi életművét, és ismertesse meg a nyilvánosságot a budapesti iskola munkásságával Franciaországban és világszerte. Végül sikerrel járt, amiben nagy szerepe volt a francia nyelvterületen élő többi magyar származású analitikusnak és szimpatizánsnak, köztük Török Máriaának, Ábrahám Miklósnak, Haynal Andrénak, Brabant-Gerő Évának, Kassai Györgynek. (Lásd: Ritter Andrea – Erős Ferenc [szerk.]: *A megőrzött nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Új Mandátum, Bp., 2001.) Ebben a feltáró és kultúráközvetítő tevékenységben nagy jelentőségre tett szert a Judith Dupont és munkatársai által 1969-ben alapított *Le Coq-Héron* („Fajdkakas”) című, a hasonló nevű párizsi utcáról elnevezett, iskolától és irányzatoktól hangsúlyozottan független folyóirat. A *Le Coq-Héron* ma is létezik, a legszínvonalasabb francia nyelvű analitikus folyóiratok egyike, és kezdettől fogva nagy teret szentelt magyar pszichoanalitikusok, Ferenczi, a Bálint házaspár, Kovács Vilma, Hollós István, Hermann Imre, Róheim Géza és mások munkáinak, illetve a róluk szóló tanulmányoknak.

Dupont körkörös előadásmódjából újra megismerhetjük Ferenczi és Bálint fő gondolatait, Ferenczi hányatott recepcióját és elismerését, a kiadások, újrakiadások és fordítások bonyolult történetét, amiről a magyar érdeklődők már korábban is olvashattak (Judith Dupont: *Egy kegyelet-sértés története. Thalassa*, 1997. 2–3. szám, illetve: Haynal André bevezetője in: Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés*. I/1. köt., 1908–1911. Thalassa Alapítvány – Pólya, Bp., 2000.) A jelen kötet érdekessége nem annyira a többé-kevésbé (de a mai olvasó számára talán csak kevésbé) ismert tények elbeszélése, mint inkább az elbeszélő szubjektív életvi-

lága, amely az analitikus álca mögül is előtűnik. Az „analitikus útinapló” a maga ismétléseivel, megszakításaival és újrakezdéseivel együtt valódi önanalízis, amely a naphegyi utcák és házak gyermekkori emlékeitől az emigráció traumáin át Ferenczi örökségének hiteles képviselőjéig és az idős analitikus megállapodott bölcsességéig ível.

A történet azonban még nem fejeződött be. 2012-ben Judith Dupont a londoni Freud Múzeum archívumának adományozta Ferenczi hagyatékát, amely így immár szabadon hozzáférhető a további kutatás számára.

ERŐS FERENC

Borvendég Zsuzsanna: Az „impexek” kora

**KÜLKERESKEDELMI FEDÉSSÉL
FOLYTATOTT PÉNZKIVONÁS
A „NÉPGAZDASÁGBÓL”
A KÁDÁR-RENDSZER IDEJÉN AZ
ÁLLAMBIZTONSÁGI IRATOK TÜKRÉBEN**

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2017. 192 old., 2000 Ft

Amikor a könyvesboltban megláttam Borvendég Zsuzsanna könyvét, azonnal elhatároztam, hogy megveszem, illetve már olvasásában voltam, amikor igent mondtam arra a felkérésre, hogy írjak róla recenziót. E döntések indítéka személyes: egy emberöltőnyi időszakkal ezelőtt magam is az „impexekkel” foglalkoztam, pontosabban egy emberöltőnyi időszakkal ezelőtt magam is az „impexekkel” foglalkoztam, pontosabban a tervgazdaság működésében betöltött szerepükkel és sajátos beágyazottságukkal a gazdaságirányítási rendszerbe. Az alcím még izgatottabbá tett: az „impex-éra” olyan vetületeinek az áttekintését ígérte, amelyek nem voltak, ráadásul több szempontból nem is lehettek tárgyai a régebbi vizsgálódásoknak, illetve publikációknak, miközben a témakörrel foglalkozók körében, ha nem hivatalosan is, de sok szó esett róluk. Borvendég Zsu-

zsanna az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának állambiztonsági (kémelhárítási és hírszerzési) iratai alapján mutatja be, hogyan történt a Kádár-rendszerben a pénzkivonás a „népgazdaságból”.

Négy fejezetben tárgyalja a kül gazdasági kapcsolatok azon pénzáramlásai hátterének történetét, amelyek a klasszikus tiszta piaci adásvételek pénzáramlásait (vagy egy részüket) eltérítve, vagy azokhoz képest „többletként” mozogva végül olyan szereplőkhöz (gazdasági és nem gazdasági szervezetekhez, illetve magánszemélyekhez) kerültek, akikhez egy tiszta és transzparens piaci tranzakció keretében sohasem kerülhettek volna.

A titkosszolgálati közeget fókuszba helyező kutatás bemutatása rávilágít a magyar hírszerzés felértékelődésére a hatvanas években. A versenyképességhez szükséges modern nyugati technológiák behozatalát ekkor a nyugati államok – amerikai vezéréssel – komoly, politikai indíttatású kereskedelmi korlátokkal akadályozták. A Nyugat számára a régióból elfogadhatóbb partnerként kezelt Magyarország a kommunista blokk titkosszolgálati munkamegosztásának keretében fontos szerepet kapott e technológiák beszerzésében. Az embargó kijátszása pedig jelentős illegális – többek között korrupciós – pénzmozgással járt, ami komoly visszaélésekre adott lehetőséget.

A *Szocialista vállalkozók* című fejezetben képet kapunk arról, hogy az 1940-es évek végén hogyan alakult át gyökeresen a közvetlen állami irányítás alá kerülő vállalati struktúra. A vállalatok igazából többé már nem voltak vállalkozások, és a korábbi vállalati élitek lecserélése is komoly működési zavarokat okozott. A külkereskedelmi kapcsolatok bonyolítását erre szakosított, ágazati alapon megszervezett állami vállalatok (az „impexek”) vették át, elszakítva a termelőket a külpiacoktól mind saját termékeik értékesítése, mind a termeléshez szükséges inputok beszerzése terén. Az impexek vezetésébe csakúgy, mint az irányításukért felelős Külkereskedelmi Minisztériumba politikailag megbízható kádereket

tettek, akik a szakmához nem értettek, és sok esetben nyelveket sem beszéltek. A rendszerváltásig a gazdaságirányítási rendszer több alkalommal módosult, és ez a vállalati struktúrákat is érintette. A szerző bemutatja, hogyan alakult ki a hatvanas évek trösztösödése nyomán egy erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező nagyvállalati vezető réteg és gazdasági lobb, amelybe szerinte az impexek vezetői is beletartoztak, függetlenül attól, hogy időközben számos nagyvállalat közvetlen exportjogot kapott.

A szerzőnek igaza van abban, hogy a hidegháború viszonyai között a külkereskedelem és a hírszerzés nehezen volt elválasztható, különös tekintettel az embargós technológiák beszerzésére. Érdekes betekintést kaphatunk ugyanakkor arról, hogy a belügyi hírszerzés (a Belügyminisztérium III/I. csoportfőnöksége), valamint a katonai felderítést végző Magyar Néphadsereg Vezérkarának 2. Csoportfőnöksége (MNKV-2) között a külkereskedelem ellenőrzése kapcsán milyen rivalizálás alakult ki. A katonai felderítés a belügyi titkosszolgálatához képest különösen azokon a területeken volt fölényben, amelyek a hadsereg hadműveleti irányához tartoztak, azaz ahol a Magyar Néphadsereg felderítő szolgálata hírszerzést folytatott a Varsói Szerződés keretében, de erősebb volt a hazai vállalatok irányításában is, különösen azokban, amelyek külföldi haditechnikai jellegű beszerzésekkel is kapcsolatban álltak.

A fejezet az „internacionalista” pénzügyek áttekintésével zárul, és ezen belül több témát vizsgál. Az egyik a kommunista, illetve baloldali „testvérpártok” külkereskedelmi támogatása, többnyire kereskedelmi közvetítők révén. Ezekben az esetekben nem feltétlenül az üzlet optimalizálása volt a cél, hanem a tranzakciós költségeken keresztül egy harmadik fél előnyhöz juttatása. Így például a titkosszolgálati anyagok szerint a magyar–francia külkereskedelem 60–70 százalékát a hatvanas évek vége felé a Francia Kommunista Párthoz közel álló Interagra nevű cég bonyolította (47. old). Ez a rendszer magában hordozza a pénzek eltéri-

tésének lehetőségét, amit Borvendég egy plasztikus példán mutat be. Paul Swraj a hatvanas években az indiai Kongresszus Párt választási kampányához gyűjtött adományokat a szocialista országokban oly módon, hogy a Metalimpex partnereként minden Indiába irányuló kereskedelmi ügyletet csak rajta keresztül bonyolíthattak le. A Belügyminisztérium számításai szerint az évi több millió dollárnyi forgalomnak így nagyjából a tíz százaléka kerülhetett Swraj zsebébe.

A szerző bemutatja az alkotmányos költségeknek nevezett „bizalmas jellegű rendkívüli kiadások”, azaz az üzletkötésekhez biztosított titkosított kenőpénzek szerepét is, amelyeket azonban más célokra, például titkosszolgálati akciók finanszírozására is felhasználtak. Ez a rendszer szintén a korrupció melegágya lehetett a jutalék egy részének visszatérítésén keresztül, de további bizonyítékot igényel annak alátámasztása, hogy nagyobb részüket magánszámlákra vándorolhattak.

Míg a hatvanas években a szabadalmak és know-howk átvételét külföldi vállalatoktól kooperációs szerződések biztosíthatták, a még szorosabb együttműködés jegyében 1972-ben – a szocialista világban elsőként – megszületett a külföldi részvétellel működő gazdasági társulások engedélyezéséről szóló 28/1972-es PM rendelet. Míg 1968 előtt 14, 1970-ben már 40 magyar részesedésű vegyes vállalat működött, de ezek egyedi engedélyek alapján jöttek létre, általános szabályozás korábban nem létezett.

A szerző kiemeli, hogy e vállalati kör jelentős szerepet játszott a kor gazdasági, technológiai fejlődésében: általa javultak a magyar termékek külföldi piacra jutási feltételei, könnyebb lett a kapcsolattartás a piaci szereplőkkel, a hazai szakemberek komoly piaci és technológiai ismeretekre tehettek szert és a vegyesvállalati rendszer megkönnyítette a technológiatranszfert is nem kis részben az embargós termékek megszerzése révén. Ezzel együtt a kémelhárítás anyagai szerint a vegyesvállalati rendszer – amely viszszaeszközölte az előbb tárgyalt nyugati pártvállalati kapcsolatokat is

– komoly visszaélésekre adott lehetőséget különösen a külföldön keletkezett jövedelmek eltitkolásával.

A vegyes vállalkozásoknak megalapításuk és működésük kontrollált biztosításához megfelelő pénzügyi háttérre volt szükségük. A külföldi magyar érdekeltségek hazai nyilván tartását, majd ellenőrzési és kezelési jogkörét a Pénzintézeti Központ (PK) biztosította. Mivel az államosításkor ez az intézmény részt vett a vállalatok, köztük számos külföldi cég felszámolásában, kétes hírnevet szerzett magának, így a vegyes vállalatok ügyében kifelé egy másik intézmény járt el, a PK felügyelete alatt 1952-ben létrehozott Általános Értékforgalmi Bank.

A PK egyes vegyes vállalatok tulajdonosi körében maga is megjelent, többek között egy Centropa nevű cégében. A szövevényes történet középpontjában egy volt nyilas vezető, Gergely Gyula állt, akit 1946-ban lecsuktak, majd a forradalom idején kiszabadult, emigrált, és ezen a néven 1957-ben hozta létre Svájcban a vállalatot. 1963-ban a közkegyelmi rendelet megjelenése után katonai technológiát érintő leírásokat és szabadalmakat ajánlott fel cserébe azért, ha hazatelepülhet, amihez végül is megkapta az engedélyt. A szerző feltételezi, hogy a Gergely által alapított és a PK által létrehozott Centropa névazonossága nem véletlen, mindenesetre a később az MKB tulajdonába kerülő, főleg tranzit és reexport ügyletekkel foglalkozó, az embargó kijátszásában is aktív cég számos magyar tulajdonú külföldi vegyes vállalatban tulajdonosként is jelentős szerepet játszott.

A kötet áttekinti a Magyarországon bejegyzett vegyes vállalatokat és bennük a beszerzett káderek szerepét, hiszen az embargó megkerülésében ők is aktívan közreműködtek. A titkosszolgálatok közül a vegyes vállalati expanzióban szintén a katonai felderítés játszott jelentősebb szerepet, saját alapítású cégeit (pl. Eurocom) is felhasználva.

A második fejezet a Magyarországon keresztül kiépített embargós csatornákkal foglalkozik, konkrét példákra támaszkodva. Talán már az elején hasznos lett volna átfogó-

an bemutatni a multilaterális embargó legfőbb intézményét, az 1947-ben amerikai kezdeményezésre alapított és 17 ország részvételével működő bizottságot, a könyvben egyébként többször is idézett (és a 15. oldalon egy lábjegyzetben ismertetett) COCOM-ot. Mindazonáltal az egyes esetleírásokból részben képet kaphatunk a működéséről, illetve arról, hogy az embargó – mint általában minden piackorlátozó adminisztratív intézkedés – kijátszásában hogyan találtak egymásra a nyugati és a kelet-európai vállalatok, milyen közegben és milyen sajátos feltételek mellett.

A levéltári anyagokból igazi krimik bontakoznak ki, le- és kihallgatásokkal, kémekkel és politikai menedékjoggal, titkos könyveléssel, iratmegsemmisítéssel, diplomáciai tárgyalásokkal és fenyegetésekkel...

Ilyenek a több felvonásban bemutatott Videoton-sztorik. Az egykor vadásztöltényeket gyártó vállalat 1979-ben meghívást kapott egy amerikai kiállításra. A kiállított termékét az amerikaiak megveszik és találnak benne... egy Intel mikroprocesszort, amely tiltólistán volt. Ennek hátterében többek között a nyugati vállalatok tiltólista-megkerülő anyagi érdekeltsége áll: a kémelhárítás szerint az USA Kereskedelmi Minisztériumában készült kimutatás alapján 1976 és 1981 között az USA-ból a nyugat-európai országokba érkező számítógépek fele (!) a keleti blokkban kötött ki. Mindenesetre a Videoton először feketelistára került, majd magára vállalta az ügyet, hogy a fedésben tarthassa a valódi beszerzőt, az Elektromodult, amely nem állt az amerikaiak figyelmének fókuszában.

A Waltham-ügy egyik főszereplője ugyancsak a Videoton volt, amely a müncheni céggel 1970-ben kötött szállítási szerződést televíziók értékesítésére, és hamarosan tulajdont is szerezhetett benne. A Waltham mindenesetre rövid időn belül a Videoton legfontosabb embargós beszerzőjévé vált, amíg egy Ulrik Range nevű beszállítója le nem bukott. 1983-ban házkutatást tartottak a vállalatnál, és bár az iratok eltüntetésével sikerült elkerülni a cég felszámolását, de a továbbiakban fokozott ellenőr-

zésnek volt kitéve. A különböző titkosszolgálati dokumentumok szerint a Waltham titkos tevékenységének árnyékában jelentős pénzeszközökhöz jutott (többek között úgy, hogy a Videotontól a leszállított és nem az értékesített termékek után kapták a jutalékot). Elszámolása nem volt átlátható, amit a Videotonnál 1978-ban végzett KKM-vizsgálat is megállapított, de ezt nem követte semmiféle felelősségre vonás.

Izgalmas az a Videoton-történet is, amely a líbiai rádiófelderítő és zavaró állomások telepítésének egyik megrendelésével függ össze. Ebben az időben a cég amúgy az arab világ számos országába szállított katonai rádiótechnikai berendezéseket, de ennek a megrendelésnek a volume-ne miatt a politika komoly nyomás alá helyezte a vállalatot. A szerződés teljesítése azonban számos nehézségbe ütközött, a legkritikusabb az embargó szigorodása volt. Ez nem hiúsította ugyan meg, de megrágitotta a tiltott technológia beszerzését és hosszabb szállítási időt igényelt. Eközben a líbiai partner is állandóan módosította igényeit, miközben a Szovjetunió elvárta, hogy ne a legmodernebb technikát szállítsák a harmadik világba. A líbiai fél egyre elégedetlenebb volt, de végül is azzal sikerült kiengesztelni, hogy a magyar fél ingyen leszállított 87 Rába konténerszállító járművet – ezzel sokak szerint végérvényesen megkérdőjeleződött az eredeti szerződés teljesítésének pénzügyi eredményessége.

Az embargós termékek között kiemelt szerepet játszó elektronikai ipari beszerzések terén már említett Elektromodult (EMO) egy ideig sikerült fedésben tartani. 1984-ben azonban a cég müncheni képviselőjét, Fekete Györgyöt lebuktatták (valószínűleg a német titkosszolgálat provokációja alapján), és ugyanekkor bukott le a cég egyik német partnere, Richard Müller is. Ez komolyan veszélyeztette az embargó megkerülésének már bejáratott útvonalait, a tiltott termékek beszerzése számos nyugati üzletember segítségével mégis folytatódott, akiket a magyar titkosszolgálat megfigyelt, és akiknél több esetben korrupcióra utaló jelet is talált.

Jogos a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a nyugati cégek gazdasági érdekei folyamatosan felülírták az USA politika elvárásait, és a nyugati cégek megtalálták a kiskapukat az embargó kijátszására. A macskaegér játék keretében a beszerzésnek szüksége volt a kapcsolatok földrajzi diverzifikálására: így került az érdeklődés homlokterébe az elektronikai iparban egyébként is jelentős szerepet játszó Japán. A Kumitomo cég a magyar Intercooperation Rt.-vel alakított ki a nyolcvanas évek első felében szoros kapcsolatot, de az amerikai hatóságok erre 1985-ben fényt derítettek. Az Intercooperation Rt. képviselői ellen a japán hatóságok beutazási tilalmat rendeltek el, igaz, egy év sem telt el, és a vezérigazgató vízumot kapott Japánba azzal a hivatalos indokkal, hogy előkészíti egy japán étterem megnyitását Magyarországon.

A kutatás legfontosabb témakörét, a mai szóhasználatnál a közpénzek magánpénzzé válása folyamatának feltárását (közpénzen itt az állami vállalatok pénzeit értjük) a könyv legutolsó fejezete alapvetően a Mineralimpex esetén tárgyalja. A Mineralimpex olyan termékek, alapvetően a kőolaj és származékai kereskedelmére szakosodott, amelyek mindenkor és mindenhol a nagypolitika és a nagybusiness hatókörébe tartoztak, és amelyekhez sokszor zsarolások, visszaélések, kenőpénzek, illetve akár háborúk is kötődtek (még ha ez nem menti is fel azokat, akik tevékenyen részt vettek bennük).

A könyvben bemutatott igazi krimi kezdete a hetvenes évekre nyúlik vissza: ekkor a Mineralimpex kisebbségi tulajdonával Bécsben létrehozták a Mineralkontor nevű, tűzálló anyagok és bányatermékek forgalmazásával foglalkozó vállalatot. A cég dinamikusan fejlődött, és árbevétele alapján a nyolcvanas évek közepére a 30 legnagyobb osztrák vállalat között tartották számon. Irányításáért magyar részről a Mineralimpex vezérigazgatója, Russay István volt felelős, akinek felhalmozott magánvagyonára körül a nyolcvanas évek második felében komoly botrány bontakozott ki. Russay polgári családból származott, de a nyolcvanas évek végén aktív sze-

repet játszott az államosítások előkészítésében. 1954-ben beszervezték, és sokat járt Bécsbe, ahol olyan emberekkel (főleg Heinrich Korzillal és Ladislaus Wagnerrel) kellett kapcsolatot tartania, akikkel később üzleti visszaéléseit bonyolította. 1961-ben titkosszolgálati információk alapján, miszerint több osztrák cég is korrumpálta, kizárták a hálózatból, de ezt a döntést rövidesen felülbírálták, mert kapcsolatai értékesnek bizonyultak. Abban is bíztak, hogy az amerikai hírszerzés ellen is felhasználhatják.

A Mineralkontor külföldi lába az említett Heinrich Korzil – állítólagos egykori SS-tiszt – volt, akit az amerikaiak beszervezték. A hetvenes években a cég a Mineralimpexszel közösen szövetvényes üzleti hálózatot alakított ki, amely az évtized végén ügyesen helyezkedett az olajpiacon kialakult zavaros helyzetben. A Kelet-Európába szállított szovjet olaj mennyisége csökkent, miközben az iráni olajszállításokat az USA szankcionálta. 1981-ben a Mineralimpex/Mineralkontor az amerikai Philipp Brothers (korábban Phibro) óriásvállalaton keresztül szervezte meg az iráni olaj Amerikába szállítását. Az MNB adatai szerint a Mineralimpex az olajat alacsonyabb áron szerezte be, mint amennyiért eladta, miközben a Mineralkontor minden ügyletnél megkapta a maga jutalékát, illetve az amerikai cég is jelentős jutalékot fizetett Russaynak is. Az ügyletek azonban az orosz olaj reexportja miatt kerültek a titkosszolgálatok érdeklődési körébe. 1980-ban a kémelhárítás Russayt és Korzilt vesztegetés és deviza-bűncselekmény gyanúja miatt „Árulók” fedőnevű operatív nyomozással támogatva vizsgálat alá vonta. A Mineralkontor ugyanis a tranzakció nyereségét egy Cantrade nevű zürichi bankban magánszemélyek számlájára utalta az MKB vezetésének támogatásával.

A fentebb említett amerikai olajcéggel fenntartott kapcsolatot Fekete János, az MNB elnökhelyettese is támogatta. Ennek nyomán 1985-ben a cég vezetői az MNB-t is meglátogatták, ahol kölcsönökről és közös vállalatok alapításáról tárgyaltak. A magas szintű találkozó megszervezésének háttérében az osztrák-zsidó

Bentzur Zéew állt, aki aktív szerepet játszott a magyar–izraeli gazdasági kapcsolatok kiépítésében, és akinek utazási irodája a Penta Tours Reisen Wien 1983-ban az OTP-vel közösen megalapította Budapesten az OTP Penta Tours utazási irodát. A könyv – nem teljesen érthető módon – itt tesz egy kitérőt a magyar–izraeli kapcsolatok ötvenes évekbeli, a kivándorlattal és Fekete Jánosnak az e témakör tárgyalásával, valamint az MNB-ben játszott szerepével összefüggő kérdéseire.

Visszatérve a Russay-ügyre, 1982-ben már az állambiztonság nyomozott ellene. Ettől valószínűen nem függetlenül 1984-ben nyugdíjba vonult, a Mineralimpex vezetését az általa utódként kijelölt Tóth József vette át. Russaynak ezt követően hosszas procedúra után 1986-ban sikerült osztrák munkavállalást kapnia, de még ugyanabban az évben elhunyt. A könyvben az igazi thriller ekkor bontakozik ki arról, hogyan kísérelte meg a Belügyminisztérium visszaszerezni a Russay hetvenes évek elejétől felhalmozott magánvagyonát.

A titkosszolgálat már 1982-ben felbontatta Russaynak az OTP-nél bérelt titkos széfjét, amelyben számos vagyonelem mellett megtalálták a végrendeletét is. A kedvezményezettje felesége, Szőnyi Olga operaénekesnő volt. A pénz visszaszerzéséhez azonban Korzil és Wagner együttműködése is kellett. Telefonbeszélgetések lehallgatása és megfigyelések nyomán az özvegnél tartott házkutatás és Korzil szállodai szobájának átkutatása teremtette meg annak lehetőségét, hogy a szolgálatok másolatot készítsenek Richard Strauss *Salome* című operájának partitúrájáról. Ez tartalmazta ugyanis a Russay svájci széfjének kinyitásához szükséges jelszót, amelyet a szervek meg is fejtettek. Több kört követően Korzil együttműködési hajlandóságát mutatott a vagyon felderítésében, 1987-től pedig, nem bírván a rá nehezedő nyomást, Szőnyi Olga is az állambiztonság rendelkezésére állt. A számtalan helyen és különböző formában felhalmozott vagyon a szerző számítása szerint 2017-es értéken közel 102 milliárd forintot tett ki, ebből 6,5 milliárd forintot sikerült hazahozni,

24,6 milliárd forint a külföldi bankokban összegyűjtött valuták értéke, míg 70,8 milliárd forint (azaz 70 százalék!) a nyomozás közben tűnt el.

Borvendég Zsuzsanna munkája fontos adalékokkal járul hozzá a tervgazdasági időszak nemzetközi gazdasági kapcsolatainak, ezen belül a külkereskedelemben szerepet játszó különböző szervezetek működésének és működtetőik szerepének, illetve magának a rendszer működésének megértéséhez. Ezt az erényt azonban számos aggály, megválaszolatlan kérdés és különböző okok miatt megalapozatlan következtetések gyengítik.

Kezdjük mindenekelőtt a források kérdésével. A szerző a könyv bevezetőjében védelmébe veszi fő forrását, az állambiztonsági levéltári anyagok megbízhatóságát. De rögtön el is ismeri, hogy mivel a rivalizáló Magyar Néphadsereg levéltári anyagai nem kutathatók, így a rendszer felvázolása „némileg egyoldalú” (8. old.). Ezt tovább súlyosbítja a könyv első fejezetében található plasztikus leírás arról, hogy a rivalizáló szervezetek hogyan szereztek (vagy kreáltak?) egymásról (és biztosan csak egymásról?) kompromittáló anyagokat, ami fokozott óvatosságra intette volna a szerzőt az egyes feltárt esetek minősítésével kapcsolatban. Ráadásul nagyon is kérdéses, hogyan lehet titkosszolgálati jelentések alapján közgazdasági jellegű kérdésekre is választ találni. Ezt Borvendég egy jelentésben talált „Magyarország pénzügyi mérlegének” értelmezése kapcsán maga is felveti, jelezve, hogy azt nem közzéadják, hanem állambiztonsági operatív tiszték írták (141. old., lábjegyzet). Mindezeket a gondokat pedig jobban is orvosolhatta volna, ha nemcsak az elmúlt másfél évtizedben a politikai rendszerről és a titkosszolgálatok működéséről publikált művekre támaszkodik (az irodalomjegyzéket is ezek dominálják), hanem az 1990 előtti gazdasági, illetve külkereskedelmi rendszer működését feltáró nyilvános kutatási eredményeket is feldolgozza.

Habár Borvendég Zsuzsa törekszik állításainak megfelelő alátámasztására, de számos helyen előítélettel nyúl vizsgálata tárgyához. Most csak egy példát említek. Teljesen egytér-

tek azzal, hogy a téma szempontjából Fekete János egyébként nagyon ellentmondásos tevékenységének a feldolgozása kihagyhatatlan. A róla írtak egy része azonban, ahogy korábban már említettem, nem illeszkedik a könyv logikájába, ráadásul a következtetések egy része személyeskedésbe csap át. Ilyen például az a megfogalmazás, hogy az ötvenes években a zsidó kivándorlással kapcsolatos, Izraellel folytatott tárgyalásokon „jól érezte a helyzeti előnyét és ezzel a legmesszemenőig vissza is élt” (138. old.), miközben a leírt tények alapján az adott közegben és célok alapján az olvasó számára kiderül, hogy úgyessen tárgyalt. Ugyancsak a személyes ellenérvés tapintható ki abból a megfogalmazásból, hogy „Fekete, aki az ötvenes években még játszmát folytatott a zsidó állammal, a nyolcvanas években már legfontosabb gazdasági partnerként tekintett rá” (139. old.), különösen, hogy a könyv szerint az ötvenes években azt is sikerült elérnie, hogy Izrael – közvetítőkön keresztül – kölcsönt nyújtson az MKB-nak.

A könyv egyik alapvető megállapítása, hogy a titkosszolgálatok bekapcsolódása a gazdasági problémák megoldásába „mint mindenütt, magában hordozza a visszaélés lehetőségét, de a szovjet függőség és a kommunista diktatúra körülményei között” ez hosszabb távon is komoly károkat okozott a magyar gazdaságnak (40. old.), illetve hogy a korrupciós hálón alapuló gyakorlatot a szovjet függőség és a kommunista diktatúra körülményei teremtték meg. Ezeket a súlyos állításokat azonban Borvendég nem támasztja alá adatokkal. A szovjet befolyásról több a „minden bizonnyal” (pl. 162. old.) vagy „ők állhattak mögötte” (126. old.) típusú megfogalmazás, mint az egyértelmű bizonyíték, valószínűleg részben a megfelelő források hiánya miatt. Azt pedig a szerző végképp nem fejt ki, hogy a kommunista diktatúra mely körülményei eredményezhették a visszaélések rendszerszerűvé válását. A titkosszolgálatok jellege és kiterjedtsége is bizonyára ebbe az irányba hatott, és a közvetlen visszaélők egy része strómanként is működhetett (ilyen feltételezés a 162. oldalon

meg is fogalmazódik). Ezek megfelelő bizonyítás mellett arra is magyarázatot adhatnának, hogy miért maradt el oly sokszor a felelősségre vonás. Az a kérdés viszont mindenképp megkerülhetetlen, hogy mindezt milyen viszonyok tették lehetővé. Mennyire volt ez az egypártrendszernek, a centralizációnak, a monopolhelyzeteknek, a vállalatok állami tulajdonának, a kötött devizagazdálkodásnak, a politikai megbízhatóság fétisének, a bűnüldöző és igazságügyi szervek politikai alárendeltségének, a belső és külső kontroll (pl. a nyilvánosság) hiányának következménye. Erre vagy ezekre a kérdésekre azért is elkerülhetetlen válaszolni, mert az olvasó számára a történelem nem egyszerűen csak a múlt megismeréséről, hanem a jelenre és a jövőre vonatkozó tanulságok levonásáról is szól.

A könyv összegzésében Borvendég Zsuzsanna felteszi – és maga is nyitottnak minősíti – a kérdést: nem lett-e volna az ország teljesítőképessége szempontjából előnyösebb, ha nem jönnek létre a vegyes vállalatok, ha a külkereskedelmi ügyleteket nem szervezik ki, hanem továbbra is a külkereskedelmi vállalatok bonyolítják őket? Bár már maga a kérdés is nagyon messzire vezet (pl. hogy arra kelljen válaszolni: jobb volt-e a pre-kádári, mint a kádári rendszer?), de a legegyszerűbb válasz bizonyára az, hogy az ország teljesítőképessége szempontjából az lett volna a legjobb, ha nem jön létre olyan rendszer, amelyben ez az egyébként jogos kérdés felmerülhet. De komolyra fordítva a szót, csak remélhetjük, hogy a későbbi kutatásoktól megkaphatjuk erre a választ. Ehhez pedig azt javaslom, hogy ne csak az egyébként általam is messzemenően elítélt visszaélések szemszögéből vizsgálódjanak. Ez ugyanis olyan tévútra vezethet, mint az OTP büszkélkedése a nyolcvanas évek második felében bevezetett, de a maximális biztonságra optimalizáló konstrukció miatt túl macerás és alig használt fizetési csekkek kapcsán: „A csekkrendszer sikeres, mert nem volt visszaélés.”

Végül nem lehet szó nélkül elmenni a szerző számos közgazdasági jellegű megállapításának a problémái mellett. Való igaz, hogy a vizs-

gált időszakban a magyar gazdaság eladósodott, de e mögött (visszafizetendő) hitelfelvétel és nem tőkebeáramlás állt, azaz nem pontos azt állítani, hogy Kádár számára a nyugati tőke beáramlása létfontosságú volt (19. old.). Ugyancsak problematikusnak tartom azt, hogy a Kádár-korabeli vállalati motivációkkal kapcsolatosan a szerző az akkori kontextusban nem értelmezhető piacgazdasági fogalmakat használ, illetve hogy piacgazdasági viszonyokra jellemző folyamatokat mechanikusan rávetít az akkori vállalkozói viszonyokra. Így azok az állítások, hogy a „közvetítő cég beiktatásával korántsem a profit maximalizálása volt a cél” (48. old.), vagy hogy a „termelőket elzárták a piacoktól, és emiatt nem ott keletkezett a haszon” (18. old.), még a fellazult tervgazdasági viszonyok között is értelmezhetetlenek, így tévútra viszik az akkori vállalati működés megértését.

A legnagyobb probléma azonban az, hogy a szerző a mikroviszonyok (egy területének) feltárása alapján egy nagyon markáns, de bizonyíték hiányában erőltetett és nagyon is kétséges makrogazdasági következtetést fogalmaz meg. A könyv azzal zárul, hogy a közhiedelemmel ellentétben nemcsak az elfogadható életszínvonal fenntartása következtében adósodott el a kádári Magyarország, hanem a vegyesvállalati rendszerrel összefüggő visszaélések nyomán kialakult külkereskedelmi mérleghiány miatt is (163. old.). Azaz az exportbevétel tartósan meghaladó importkiadás miatti finanszírozási igényben a szerző szerint szerepet játszott a teljesen vagy részben állami tulajdonú vállalatokhoz kapcsolódó nemzetközi pénzáramlások „magánpénzzé” válása is. Erre az állításra önmagában nem lehet azt mondani, hogy hamis, de mivel az életszínvonal finanszírozásával együtt említődik, azt sugallja, hogy ez fontos (mértékében jelentős) okozója volt az eladósodásnak. Ezt a markáns állítást azonban a szerző egyáltalán nem bizonyítja, és akár-hogyan nézem is, nem következik a könyv előző 162 oldalából. Nemcsak azért, mert a könyvben kiemelt két ágazat, az elektrotechnika, illetve a kőolaj az embargó, valamint az arbit-

rázslehetőségek miatt valószínűleg a korszak „legzsírosabb” falatjai voltak, így az itt keletkezett „károkat” téves lenne minden ágazatra extrapolálni, még ha hasonló esetek mindenhol előfordul(hat)tak is. De még e két ágazatban se tudjuk, hogy mennyi az annyi: ilyen típusú adatok korlátozottan állnak rendelkezésre, illetve ami rendelkezésre áll, annak is kétséges a megbízhatósága, ráadásul – amire a szerző számításai kapcsán ki sem tértem – a mai értékre való konvertálás folyamatát módszertani buktatók tarkítják. Azaz összességében nagyon komoly elvi és módszertani kétségeim vannak azzal kapcsolatban, hogy a visszaélések feltárásából „alulról építkezve” el lehet-e jutni a kádári gazdaság külső eladósodásának megértéséhez. Ha pedig nem, jobb nem erőltetni tovább a preconcepciót, és a kutatást más irányba folytatni.

SALGÓ ISTVÁN

Karsai Judit: Furcsa pár

AZ ÁLLAM SZEREPE A KOCKÁZATITŐKE-PIACON KELET-EURÓPÁBAN

Közgazdasági Szemle Alapítvány – MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont – Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 2017. 236 old., 3000 Ft

Karsai Judit *A kapitalizmus új királyai – Kockázati tőke Magyarországon és a közép-kelet-európai régióban* (2012) után öt évvel jelentkezett újabb könyvvel. A *Furcsa párnak* is a sokak számára misztikusnak tűnő kockázati-tőke-piac a fő témája. Azonban fókuszában ezúttal az állam szerepe áll, amelyet a finanszírozás ezen speciális területén betölt – különösen Kelet-Közép-Európában. Bár az alcím világosan jelzi, hogy a szerző nem a *Harry Potter* sorozat vagy a *Trónok harca* saga kedvelőinek népes táborához szól, hanem elsősorban a szűken vett hazai szakmai közönséghez, stílusánál, olvashatóságánál fogva könyve még a témában nem járatos „amatőröknek” és érdeklődőknek is élvezhető. Persze a

megértést nehezítik a magyarra sokszor nehezen lefordítható (leferdíthető) angol eredetű szakszavak. Karsai Judit a mellékletben igen hasznos segítséget nyújt a legfontosabb szak kifejezések magyar nyelvű meghatározásával és rövid értelmezésével, úgyhogy hadd adjak egy tippet azoknak az érdeklődőknek, akik még nem ismerik a kockázati tőkét: kezdjék az olvasást ezzel az utolsó pár oldallal, és máris kvázi bennfentesnek érezhetik magukat ebben a rejtélyes és sokszor rejtőzködő életmódú befektetők uralta iparágban.

Neil Simon közismert darabja, amelytől Karsai a címet kölcsönözte, két, merőben eltérő stílusú és életfel-fogású elvált férfi nem éppen önkéntes együttéléséről szól, ez a könyv pedig az állam és egy eredendően szabadpiaci szereplő, a kockázati tőke nem mindig konfliktusmentes, sőt sokszor ellentmondásos viszonyáról. Ezzel Karsai Judit rögtön egy olyan területre „téved”, ahol Adam Smith klasszikus könyvének, *A nemzetek jólétének* megjelenése óta tart a vita arról, vajon a piaci „láthatatlan kéz” szabadjára engedése optimális-e, vagy pedig a „bölcs” állam nagyon is látható keze kell a piaci erők kordában tartásához. A frontvonalak az évszázadok során ide-oda mozogtak, a nagy gazdasági válságok és a fokozódó elosztási egyenlőtlen-ségek az állami beavatkozás híveinek, a lassú növekedés és a növekvő állami kiadásokat követő költségvetési hiányok kritikussá válása pedig a piacgazdaság apológétáinak nyújtott újabb muníciót. Bár a piacgazdaság teljes megtagadása a szocialista rendszerek összeomlásával lekerült a napirendről, a rendszerváltó, volt szocialista országok állampolgárai közül sokan csalódtak a kapitalista rendszerben (is). A kiábrándultságot elmélyítette a 2008-as világgazdasági válság, amely ezeket a sérülékeny gazdaságokat különösen erősen érintette. Bár a válságkezelés a legtöbb országban jobban sikerült, mint az 1933-as nagy gazdasági világválság idején, a 2010-es években következő fellendülés és az új digitális forradalom, vagy ahogyan egyesek nevezik az Ipar 4.0, új helyzetet teremtett. Tömegek várnak arra, hogy valaki

vége mutasson világos irányt ebben a káoszban, és ennek nyomán újra erőre kaptak a populisták és a világ-megváltók is.

A robbanásszerű innovációk és főleg a robotizáció érzékenyen érintette a mechanikus jellegű fizikai és szellemi munkahelyeket, ugyanakkor a kreatív rombolás nyomán fel-emelkedő új cégek még nem tudták pótolni a megszűnő állásokat. Sőt kétséges, hogy ez valaha is sikerül. A technológiai forradalom egyik kísérője az elosztási viszonyok megváltozása, a jövedelemben a munkajövedelmek arányának csökkenése és a tőkejövedelmekének emelkedése, ami az elosztási egyenlőtlenséget fokozza. Ebben a helyzetben az államnak egyszerre kellene segíteni az új technológiát hordozó cégeket és megvédeni a munkahelyeket és csökkenteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Unortodox, már-már a kommunizmusra emlékeztető ötletekkel is kísérleteznek, mint amilyen például a mindenkinek garantált minimáljövedelem.

Igy fest a háttér, amely előtt Karsai Judit könyvének szereplői játszanak. A főbb szerepekben a kockázati tőkét kínáló, a tőkéket kezelő alapok, a tőkét kereső cégek és az állami szervek láthatók. Az állam ráadásul kettős szerepet játszik: egyrészt szabályozó hatóság, másrészt a kockázatitőke-piac aktív szereplője.

A mű négy nagy fejezetből áll, amelyek akár önmagukban, külön-külön is olvashatók és megérthetők. Az első bemutatja, hogyan alakult a kockázatitőke-piac a 2008-as válság után és az állami szabályozás ezt mennyiben próbálta befolyásolni. A második tárgyalja a közvetlen állami beavatkozást, a közvetlen állami részvételt a kockázati tőke finanszírozásában. A harmadik a kelet-közép-európai régió sajátosságait veszi sorra, végül a magyar viszonyok elemzésére az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben kerül sor.

Az *Alaposan megregulázva* című első fejezet mintegy folytatása Karsai Judit korábbi könyvének, ahol leírta a kockázatitőke-piac működését. Talán érdemes feleleveníteni, miért is olyan fontos a kockázati tőke. Alapvető, hogy az egyes orszá-

gok gazdasági növekedését az adott térségben található cégek növekedése vagy/az új vállalkozások létrejötte határozza meg. Jelen ismereteink szerint a növekedésben és főleg az új munkahelyek létrejöttében a gyorsan növekvő, fiatal cégek, az úgynevezett gazellák játszanak kulcsszerepet. A gyors növekedéshez viszont pénz, mégpedig sok pénz kell. Ráadásul nem is visszafizetési kötelezettséggel terhelt hitel, hanem tartós forrás, tulajdonosi tőke – gyorsan és nagy mennyiségben. Itt lép be az ilyen jellegű finanszírozásra képes kockázati tőke. A kockázati tőkésnek nem csupán pénz, hanem tanácsokat is adnak, segítik az innovatív, de menedzseri-vezetési tapasztalatokkal kevésbé rendelkező cégvezetést – ami hozzáadott értékében néha még hasznosabb is, mint a pénz. Ugyanakkor ezek a befektetések igen kockázatosak. Bár a kockázati tőke óvatosan szelektál a jelentkezők közül, így is gyakori a bukás: tíz befektetésből igazán egy jön be, kettő-három valamit hoz, a többi pedig a veszteség rovatba kerül.

Az állam viszont alapvetően abban érdekelt, hogy minél több gyorsan növekvő cég legyen a gazdaságban. Ösztönző szabályozókkal elősegítheti, hogy a kockázatitőke-piac szereplői fokozzák befektetési aktivitásukat, főleg ha a piac önmagában elégtelen ösztönző. A tőke hiánya főleg az éppen a megalapításakor innovatív ötlettel igen, de árbevételrel még nem rendelkező cég extrém kockázatokkal járó életfázisában figyelhető meg. A válság Karsai Judit szerint drasztikusan megnövelte a kockázatok, fokozott óvatosságra és befektetések csökkentésére készítette a kockázatitőke-befektetőket. Ilyen körülmények között logikus azt várni, hogy az állam a befektetési feltételek lazításával hozza lendületbe a kockázatitőke-piacot, ám a gyakorlatban ennek pontosan az ellenkezője valósult meg: az állam szigorította a befektetési feltételeket az adminisztratív jelentéstételi kötelezettségek és a kockázatos befektetések mögötti tartalékolási kötelezettségek növelésével, ugyanis attól tartott, hogy a fő kockázatitőke-befektetők – az alapítványok, a nyugdíjalapok és a pénz-

ügyi intézmények – esetleg bedőlnek, és még mélyebb válságba taszítják a gazdaságot. A kockázatitőke-piac szereplői érzékenyen reagáltak a változtatásokra, ami a befektetések további jelentős visszaesésével és az egyes piaci szereplők közti részvételi arányok átrendeződésével járt. Karsai Judit bemutatja az új szabályozókat és szemlélteti a változások irányát is, külön figyelmet fordítva az Európai Unió gyakorlatára.

Időről időre megfigyelhető az is, hogy az állam aktívabban lép fel és direkt befektetőként jelenik meg a kockázatitőke-piacon: vagy társbefektetőként, vagy önálló szereplőként, saját befektetési alapot hozva létre. Hogy ez mennyire nem problémamentes, arra a második fejezet címe is utal: *Fából vaskarika?* Abban nagyjából egyetértenek a piac, illetve az állami beavatkozás hívei, hogy a források hiánya főleg az alapítás előtti és közvetlen utáni, úgynevezett korai fázisú, relatíve kis összegű befektetéseknél gyakori, ami piaci hibát jelezhet. Abban viszont már nem, hogy a hiba hatékonyan kiküszöbölhető-e úgy, hogy az állam helyettesíteni próbálja a hiányzó piaci szereplőket. Ugyanis nem elég, ha beletolunk néhány százmillió eurót egy állami kockázatitőke-alapba, átírányítunk valamelyik minisztériumból egy megbízható bürokratát vezetőnek és felveszünk a munkaerőpiacról pár kezdőt, akik majd kiközvetítik a pénzt, aztán menedzselik a befektetést. A kockázati tőke speciális szakértelmet és sok-sok tapasztalatot igényel, ami nem szereshető meg egyik napról a másikra. Mind-ezidáig a tisztán állami tulajdonú kockázatitőke-alapoknál épp a lényeg sikkad el: a kezdő cégek segítése, támogatása. A magánpiaci szereplők is azért ódzkodnak, hogy ilyen cégekbe befektessenek, mert sok velük a macera és ráadásul kockázatosak is. Inkább a későbbi fázisokban fektetnek be, ahol a kockázatok már kisebbek és a tulajdonosi segítség sem aprózódik el. Az állami kockázatitőke-alapok szinte úgy működnek, mintha hosszú távú hitelt nyújtanának, nem pedig tulajdonosi tőkét fektetnének be. Ráadásul a cégek kiválasztása sem mindig

piaci szempontokat követ, például amikor állami érdek bizonyos iparágak vagy cégek, netán elmaradotabb térségek támogatása, fejlesztése. Az állami szereplők nem szeretik, ha egy befektetés megbukik, mert rossz fényt vethet a költségvetési forrásokból gazdálkodókra. Ezért még akkor is életben tartanak olyan cégeket, amelyekben a magánpiaci szereplő már réges-régen leírt volna a veszteség-rovatba. Időről időre felmerül az is, hogy az állami beavatkozás nem bővíti a kockázati tőke állományát, hanem éppenséggel helyettesíti, kiszorítva a magánpiaci szereplőket. Ami jól mutatja, hogy az állam nem mindenható és a piaci hibákra adott állami válasz nem feltétlenül javít a helyzeten. A korábbi negatív tapasztalatok miatt a válság után számos ország és az Európai Unió maga is a társbefektetési konstrukciók mellett tette le a voksát. Csalódik, aki azt hiszi, hogy ez pusztán annyit jelent, hogy az állam is befizeti a maga részét a magán kockázati tőke-alapba és utána hanyatt dőlve várja az eredményeket. Az ördög a részletekben rejlik, és ezeket a részleteket Karsai Judit gyakorlati példák alapján részletesen tárgyalja. Külön kiemeli azokat a technikákat, amelyekkel a magánbefektetők némileg kedvezményezett helyzetbe kerülnek az állammal szemben a profitmegosztás vagy a veszteségviselés területén.

Az állami beavatkozás hatékonyságának megítéléséhez szükség van arra, hogy a lezárt programokat, projekteket utólag értékeljék. Az értékelés mechanizmusa azonban még az Európai Unióban is kezdetleges: számos módszere van, de egyik sem tökéletes. Az állami kockázati tőke-programok eredményességének a megítélése így mindenképpen tartalmaz szubjektív elemeket. Az eddigi tapasztalatok mindenesetre azt mutatják, hogy az állami beavatkozás javíthat a kockázati tőke-inségén, azonban a sikerhez együtt kell működni a piaci szereplőkkel, a vállalkozásokat támogató piaci viszonyokra van szükség, és úgy kell rugalmasan módosítani a projektek kondícióit, hogy közben az eredeti célok ne változzanak. Ellentmondásos képet kapunk akkor is, ha az állami beavat-

kozás hatását a finanszírozott cégek teljesítménye alapján ítéljük meg. Sikeresnek itt is azok a konstrukciók bizonyultak, ahol mérsékelt állami részvétel mellett a magánpiaci szereplőkre hagyták a cégek kiválasztását, menedzselését és az értékesítést is. A 2. fejezet két függelékkel zárul, amely az egyes országok állami részvételű kockázati tőke-alapjait és a kockázati tőke-programok jellemzőit mutatja be. Egy találos kérdés azoknak, akik úgy vélik, már mindent tudnak erről: na, mit jelent a *pari passu* alapú befektetés? (Azt, hogy a különböző befektetéseket egyenlően, megkülönböztetés nélkül kezelik.)

A kelet-közép-európai régió állami tőkeprogramjaival foglalkozó fejezet címét – *Más kárán tanul az okos?* – némi kiegészítéssel így is meg lehetett volna fogalmazni: más kárán tanul az okos, de mennyi élménytől fosztja meg magát! Nos, a kelet-közép-európai országok egy rövid, de tapasztalatokban gazdag időszakban újra elkövezték azokat a hibákat, amelyeket a fejlett országok már korábban. Mielőtt azonban a kelet-közép-európai állami beavatkozás sajátosságait szemügyre vennénk, érdemes egy pillantást vetni a 3.3. táblázatra a könyv 79. oldalán, amelyről leolvasható, hogy 2011–2015-ben ez a régió mennyiben részesedett az Európai Unióban megvalósult kockázati- és magántőke-befektetésekből. De előbb lehet tippelni, mekkora volt ez az arány. Túl nagy számra senki ne gondoljon... Nos, Kelet-Közép-Európa aránya a kockázati tőke-befektetésekből az EU-n belül átlagosan 1,9% volt, ami 0,8% (2013) és 3,3% (2014) között ingadozott. Mit lehet erre mondani? Köhög a bolha? Szóval európai léptékben a régió kockázati tőke-piaca gyakorlatilag nem létezik, ráadásul a 2011–2015-ben a régióban gyűjtött mintegy 4 milliárd euró tőkének közel egyharmada állami forrásból származott, míg az EU egészében csak egyötöd az állami befektetés aránya. Gondolom, ez nem lep meg senkit, hiszen aki egy kicsit is ismeri a régió történetét, jól tudja, hogy itt sokkal mélyebben gyökerező, a szocializmus kétgenerációs időszaka alatt tovább súlyosbított hagyománya van az állami beavat-

kozásnak. Karsai Judit igen jól tudja ezt, hiszen a kezdetektől, már az 1990-es évek elejétől nyomon követte ezen egzotikus iparág fejlődését.

A 2007–2013-as európai uniós költségvetési időszakban bekövetkező változások viszont a régió kockázati tőke-befektetéseinek is új lehetőségeket teremtettek – elsősorban a JEREMIE program révén. Ez a program, teljes nevén *Joint European Resources for Micro to Medium Enterprises* az Európai Bizottság és az Európai Beruházási Alap közösen létrehozott alapja a kisvállalatok finanszírozási lehetőségeinek bővítésére, javítására. Az új tagországok egy része idegenkedve fogadta a számukra új befektetési formát, inkább megbíztak a megszokott hitelezési konstrukciókban. Az EU előírásai között szerepelt, hogy a tagországok az új forrásokat csak magántőkével együtt használhatják fel társfinanszírozás vagy úgynevezett hibrid alapok formájában. Bár a befektetésre rendelkezésre bocsátott mintegy 800 millió euro a fejlett EU országokban nem számít nagy összegnek, régiókban fontos katalizátorszerepet töltött be a magánforrásokkal kiegészített, plusz mintegy 400 millió euróval egyetemben. A pénzes láda kinyitásához az Európai Bizottság jóváhagyása volt szükséges. Olyan feltételeket szabott, amelyek jórészt a piaci viszonyok érvényesítésével függtek össze, a követelmények sokakat mégis megleptek. Többen nehezményezték, hogy a nemzeti hatóságok keze jobban meg volt kötve, mint amihez hozzászógtak. A programok nyilvánosságának előírása sem tetszett. A hatékony forrásfelhasználást tovább rontotta a régió bevett paternalista-korrupciós gyakorlata. Karsai Judit egyik legfontosabb megállapítása, hogy a kockázati tőke-kinálat növelése önmagában nem segít a finanszírozás gondjain, ha a hatékony működés többi eleme hiányzik és a piaci mechanizmusok is erőtlenekek. A kockázati tőkén túl szükség van még sok mindenre: támogató szabályozásra, hatékony vállalkozásépítő szervezetekre, inkubátorokra, megfelelő humán erőforrásra, a kreativitást bátorító oktatási rendszerre és olyan személyek példaadására, akik

azt sugallják, hogy minden ember a saját sorsának kovácsa. Általános tapasztalat, hogy ilyen érzékeny, az országosnál kisebb földrajzi egységekben, nagyvárosokban létrejövő vállalkozói ökoszisztémák hatékony működésének eléréséhez évtizedek szükségesek. Ahhoz is idő kell, míg meg lehet ítélni, milyen hatásuk volt az EU kockázatitőke-programjainak a kelet-közép-európai országokban. Változatlanul kérdés, sikerült-e számottevő léptékben változásokat kiváltani, vagy pedig a régiós programokat csak az EU pénzcspajai tartják életben.

A könyv leghosszabb, fejezete a kockázatitőke-piac magyarországi fejleményeivel foglalkozik. Sokatmondó címe – *Tükör által homályosan* – is jelzi, hogy az európai uniós támogatásokkal kapcsolatos információk nyilvánosak, illetve annak kéne lenniük, a befektetési adatok számos esetben mégsem hozzáférhetők. Az itt-ott elejtett információmorzsákból Karsai Judit Sherlock Holmes-i nyomozói bravúrral gyűjtötte össze és illesztette egymáshoz a kirakós játék darabjait. Nekem már zúgott a fejem a különböző kockázatitőke-cégek, állami tulajdonú alapkezelők, programok és irányító hatóságok roppant informatív, de mégis szinte áttekinthetetlen bemutatásától. A kritika nem Karsai Juditnak, hanem annak a hazai gyakorlatnak szól, amely akár szándékosan, akár szakmai hozzáértéséből ilyen helyzetet állított elő. A tisztánlátást az is nehezíti, hogy ahány érintett szervezet, annyi különböző adatszolgáltatási formával kell számolni. Karsai Judit ezt nyilvánvalóvá is teszi, amikor a Magyar Kockázati és Magántőke Egyesület hazai befektetési adatait az európai társszervezet, az Invest Europe adataival szembesítve mutatja be (4.1. tábla).

A figyelmes olvasónak hamar feltűnik, hogy az EU forrásait is felhasználó kockázatitőke-alapok között Magyarország félmilliárd eurót meghaladó befektetéssel állt az élen a kelet-közép-európai régióban 2007-2013-ban. Ez az összeg 150 millió euróval magasabb, mint a vonatkozó érték a nagyjából négyszer akkora területű Lengyelországban. Magyar-

ország ezzel az EU-ban a GDP százalékában mért kockázatitőke-befektetések arányát tekintve a sor végéről a 6-10. helyre ugrott. Az is feltűnhet, hogy milyen nagy az EU-s pénz elköltéséért felelős hazai alapok száma (29, szemben a többi régiós országban létrejött sokkal kevesebb alappal). A költség nem egyenletesen alakult: a kockázatitőke-befektetés 2010-ben és 2013-ban nem érte el 10 milliárd forintot, a többi évben viszont meg is haladta. A csúc évben, 2014-ben megvalósult 100 befektetés értéke összesen 24,4 milliárd forint volt (lásd a 4. fejezet 4.3 táblázatát). Az EU szabályai szerint 2016. május végéig lehetett még ezt a forrást felhasználni, ami a hírek szerint sikerült is, így nem kellett semennyit sem visszautalni az EU számlájára. A soha nem látott forrásbőség közepette a pénz elköltése nem volt egyszerű; Karsai Judit akár „Az állatorvosi ló esete a kockázati tőkével” címet is adhatta volna ennek a fejezetnek. A magyar döntéshozók abból a feltevésből indultak ki, hogy Magyarországon tömegével vannak olyan innovatív cégek, amelyek egyedüli gondja a forráshiány, így a többlet pénzforrás akár rövid idő alatt is dinamizálhatja a gazdaság egy fontos szegmensét. A másik feltevésük az volt, hogy a hazai intézményrendszer képes ezt a pénztömeget elosztani és az EU által megkívánt adminisztratív elvárásoknak megfelelni. Nos, legalábbis részben, mindkét pontban tévedtek. Kevés volt a kockázatitőke-befektetésre érett cég, egy idő után komoly nehézséggel járt a megfelelő befektetési potenciállal bíró cégek felhajtása. Az intézményrendszer működése is akadozott, nem szólva a gyakori átszervezések és személycserék okozta zavarokról. A különböző fejlesztési fázisokra specializálódó alapkezelői kiírások nem épültek egymásra, így azután egyes fejlődési fázisokban pénzhiány volt, míg máshol túlkínálat. További nehézséget jelentett, hogy a jó befektetési potenciálú cégek túlnyomórészt Budapesten és a Központi régióban voltak találhatóak, viszont EU-s forrást csupán a rajtuk kívüli, sokkal kevesebb, mérsekelt növekedési kapacitású kisebb cég. kaphatott. Karsai munkájának

megjelenése után kezdte csak vizsgálni az EU csalások elleni hivatalt a magyar szervezeteknek a probléma áthidalására kitalált kreatív technikáit. A források hatékony felhasználása helyett a források gyors elköltése volt a fő cél, ami az ellenőrzési funkciókat háttérbe szorította. Még csak elegendő számú szakember sem volt a növekvő cégek menedzselésére. Olyanokból lett egyik napról a másikra alapkezelő, akiknek ehhez sem tudásuk, sem tapasztalatuk nem volt.

Az új magyar gazdaságpolitika gyanakvó a piaccal és a versenynyel szemben. Piacidegen megoldások márpedig bőven akadtak a JEREMIE-program pénzeinek felhasználása során. Láthatóan politikai szempontok érvényesültek már az alapkezelők kiválasztásakor is, amelyeknek tulajdonosai sokszor maguk választották ki a támogatandó befektetéseket, ahelyett hogy ezt szakértőkre bízták volna. Botrányos esetek is adódtak, de az alapkezelők összességében elismerték a JEREMIE-program gazdaságfejlesztési szerepét. A vállalatok növekedésére gyakorolt hatás elemzése még éppen csak megkezdődött, és noha az eltelt idő túlságosan is rövid az eredmények átfogó értékeléséhez, annyi bizonyos, hogy óriási áttörésről semmiképpen sem beszélhetünk.

A 2007-2013-as európai uniós költségvetési időszakban Magyarország az EU-tól mintegy 24 milliárd eurót (5100 milliárd forintot) kapott, ami nagyságrendjét tekintve a második világháború utáni újjáépítést elősegítő Marshall-segélyhez fogható. Abból az 1950-es években számos nyugat-európai ország valószínűleg meg az újjáépítést és tudta dinamizálni gazdaságát. A források hazai felhasználását elemző nagy nemzetközi üzleti tanácsadó, a KPMG és a kevésbé ismert Hétfa kutatóintézet jelentései ugyan finoman fogalmaznak, de mind a pénz kevésse hatékony hasznosításáról szólnak. A közösségi források elvileg a piacgazdaság megerősítését, a piaci hibák kiküszöbölését kellene, hogy szolgálják, hatásuk a hazai gyakorlatban viszont az állam és a haveri kapitalizmus nem éppen a közjót szolgáló összefonódása miatt ezzel éppen

ellentétes. Például a magyar vállalatok, főleg a kisebb cégek egyik közismert problémája a csekély innovációs aktivitás, amin az EU biztosította forrásbőség sem igazán változtatott: máig hatékonyabb és kifizetődőbb állami támogatásért, közbeszerzésért, közösségi forrásokért lobbizni, mint kockázatos újításokba bocsátkozni és az újdonságot a piacon megmérteni. Miért lenne más a helyzet a kockázattőke-támogatások esetében? Nos, ezt a kérdést nem Karsai Judit, csupán én teszem fel.

Ugy vélem, a szűkebb szakmához tartozók, akik ismerik Karsai Judit eddigi munkásságát, nem csalódnak, most is azt kapják, amihez már hozzászoktunk: magas színvonalú szakmai munkát, tárgyilagos, az esetleges hiányosságokra és korlátokra a figyelmet felhívó elemzést, árnyalt, szélsőségektől mentes értékelést. Könnyű lett volna elmenni akár a piaci viszonyok ajánrózása, akár az állami beavatkozások pocskondiázása irányába, Karsai Juditnak azonban sikerült fenntartania a kényes szakmai egyensúlyt. Aki egy kicsit is ismeri a kockázati tőkét, jól tudja, hogy az egyik legnagyobb probléma az információhoz jutás. Külön kiemelném, hogy a *Furcsa pár* számos olyan számadatot, információt tartalmaz, amit eddig nem ismertünk vagy nem láttunk át teljesen. Talán nem tűnik fel, de irdatlan adatgyűjtés van mögötte, és köszönet Karsai Juditnak, hogy ezt a munkát nekünk elvégezte. Külön kell szólni a könyvnek a témához képest olvasmányos stílusáról, amelynek köszönhetően talán a szűk szakmán túl is érdeklődést válthat ki. A hazai kockázati tőke befektetési viszonyainak ismeretése és feltárása engem egy Agatha Christie regény szövevényes viszonyaira emlékeztet. És ha esetleg a továbbiakban nem lenne szükség arra, hogy a kockázattőke-iparágról további elemzések szülessenek, Karsai Judit nyugodtan kipróbálhatná magát a jóval népszerűbb téma, a krimik területén is. Én biztos szívesen olvasnám.

Varga Zsuzsa: Göröngyös út

DIMÉNY IMRE ÉLETÚTJA

Kérdező és szerkesztő: Varga Zsuzsanna. Kossuth, Bp., 2017. 240 old., 2990 Ft

„Tudni kell, hogy a személyi függőség, az egzisztenciális szempontok olyan erősen hatottak, hogy mindig az akkor éppen ügyeletes hatalmasságokhoz való igazodást eredményezték a pártszervezetek és a szakszervezetek funkcionáriusainak körében.” (181. old.)

Dimény Imre az 1974-es helyzet érzékeltetésére mondja ezt. Azt magyarázza, hogy miért szorult védekező szerepbe az addig kezdeményező, sikeres és elismert miniszter, miután Fehér Lajost és Nyers Rezsőt eltávolították a hatalomból. Csupán együttérző kívülállóként kísérhettem figyelemmel, hogyan alázzák meg és börtönzik be az agrárreformerek intencióihoz igazított feladatát sikeresen megoldó MEGÉV vezetőit. Látnia kellett, hogy már nemcsak a többi miniszter, hanem még a saját minisztériumában is egyes főosztályvezetők csak a félmondatot, hogy ne kerüljenek a megerősödő „Biszku-csoport” célkeresztjébe – s ezért kitérnek az ő kérései elől. Igaz, még e védekező-magyarázkodó időszakban is elkönnyvelhetett két sikert.

Makacsságával elérte, hogy Kádár kivegye a XI. pártkongresszus reformokat visszafogó határozattervezetéből azt a félmondatot, amely a vertikum szövetkezeteinek és állami cégeinek vállalati önállóságát fenyegette; és egy másikat, amely előrevetítette a föld személyi tulajdonának megszüntetését. (S ezzel talán újabb ostoba fordulatoktól mentette meg az országot.) Végül elérte azt is, hogy a pusztaszeri Nemzeti Emlékpark elkészüljön.

Am messzebb lépve: a cikkem elején idézett mondat értelmezi és mentegeti hősünk korábbi közszolgálati pályafutását is. Legalábbis az első tíz évet, amikor az ifjú mezőgazdasági felügyelő, majd a gépállomásokat felügyelő minisz-

tériumi (fő)agronómus karrierjét is az erősebb kutyához való igazodás és az adódó lehetőségek megragadása jellemezte. Vezetőként is csupán cinizmussal védekezett a nyilvánvaló ostobaságok ellen – az illojalitásnak még a látszatát sem vállalta.

A másfél holdas háromszéki, sok mindennel próbálkozó paraszt gyermeke követte az apja kijelölte utat. *Kitörni a tanulatlan emberek alávetett helyzetéből, és boldogulni, ahogy lehet.* Mivel nem engedhették meg maguknak a református kollégiumokat, Imre és az egyik testvére románul végezte a polgári iskolát és a hetedik végéig a gimnáziumot. Ezt az tette lehetővé és kényszerítette, hogy az impériumváltással román nyelvre áttérő állami iskolák a Székelyföldön mindenféle kompromisszumba belementek, csak hogy legyen diákjuk. A nyolcadikat – mivel a gyergyószentmiklósi gimnázium is visszakerült a magyar államhoz – már magyarul végezte. Olyan kevés diák maradt, hogy megoldható lett intenzív képzésük. Le tudták tenni a magyar érettségit. (Igaz, nem franciául, amit a román gimnázium elvárt volna.)

Dimény Imre egy évig Horthy Miklós-ösztöndíjjal is támogatva a kolozsvári mezőgazdasági akadémiára került, ahol 1945 nyarán – több viszontagság után – sikerült diplomáznia. Magyarországon járási mezőgazdasági felügyelőként kezdte köztisztviselői pályafutását, s innen jutott hat év alatt a minisztériumba, majd különböző vezető beosztásokba – így 1953-tól a politika formálására is megbízást kapott. Azok közé tartozott, akiket az 1948-ra kialakult vákuum felfelé húzott a hierarchiában, hiszen az idősebb szakemberek előélete gyanakvást keltett: ha 1945 előtt állami tisztviselők vagy gazdaságvezetők voltak, akkor örülhettek, ha egy-egy állami gazdasági munkásigazgató rájuk bízta a szakmai feladatokat.

Dimény Imrének nem volt előélete, ráadásul „szegényparaszti” származású volt. Am a szerencsén kívül az is lendítette karrierjét, hogy 48-ban egy traktorállomás szervezésével megbízott munkásigazgatóban igazi apafigurára talált, ráadásul szenvedélyesen szeretett tanulni és

tanítani – így környezetében ő vált „a szakértővé”.

A szigorú, de gyerekeit távlatos pályára terelő apa életre szóló jelentőségét mutatja az is, hogy a karrierjére visszaemlékező fiú az ő 1967-ben írt levelét mutatja a kérdezőnek: „Hálát adok a jó Istennek, hogy a Magyar Népköztársaság élére én nevelhettem földművelési minisztert.” (115.old.)

Úgy tűnik, az apatisztelet és az apához igazodás kényszere éledt újra az ifjú Diményben, amikor egy Rácz Sándor nevű egykori szabolcsi kovácslegény segítője, majd helyettese lett. Ez a feladatát komolyan vevő, munkatársára odafigyelő s időnként indulatos (olykor odaütő) ember terelte be a kommunista pártba – és rá a karrier útjára. Dimény lojalitása Rácz iránt olyan erős volt, hogy inkább a bihari kommunista vezetés túlkapásai miatt megintett Ráczot követte Szabolcs megyébe, s nem a minisztériumban fölajánlott állást fogadta el. (1950-ben a tisztogatások miatt káderhiány alakult ki a minisztériumban.) Értékelte benne a tettekre készséget – s az ezt kísérő emberi gyarlóságok is ismerősek voltak neki otthonról.

30 éves korára „felszabadult”, mert Rácz egy balesetben meghalt. A megyei intrikák (s egy munkás-igazgatóból lett rossz hivatalnok) elől elhúzódva bement a minisztériumba. Felnőtt lett: tárgyilagosan mérlegelte az előtte álló lehetőségeket. Ám az apafigura keresésének nyomai megmaradtak. Ráhangolódott az arra érdemes főnökei (Márton János, Kiss Árpád) szemléletére – ezért válhatott 1962-ben Fehér Lajos legmegbízhatóbb munkatársává és az MSZMP KB mezőgazdasági osztályának vezetőjévé. Mint korábban a Tervhivatalban, ekkor is azon kellett dolgoznia, hogy hogyan lehet a mezőgazdaság szekerét jó irányba fordítani.

Dimény Imre azok közé a politizálásba belekeveredett szakemberek közé tartozott, akiknek szakmai horizontját s politikai ízlését megváltoztatták a Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt létrehozott, az agrárstratégia kialakításával foglalkozó szakmai szemináriumok. Olyan szemléleti keretet adtak, amelybe belefért az otthonról hozott és az

újfehértói sikertelen téeszervezés idején szerzett sokféle tapasztalat, az agrárértelmiség hite a haladás kényszerében s egy emberarcú kommunista jövőkép is.

Kötelességtudó hivatalnok lévén, nem került a formálódó agrárlobbi hangadói közé, sőt 1956-ban a Rákosi-rezsim ellen lázadó kommunisták Petőfi Körének is csak szemlélője volt. (Akkor már a Tervhivatalból.) A Köztársaság téri események miatt a forradalommal szemben is bizalmatlanná vált. Mégis, a Tervhivatal egyik vezetőjeként 1957-től természetesen a Fehér Lajos meghatározta irányhoz igazodott a Dögei Imre miniszter vezette „balos” iránnyal szemben. Ennek különös jelentősége lett 1960-ban, amikor a pártvezetés megijedt a kierőszakolt téeszervezés sikerének termelésesökkenéssel járó következményeitől: Dögeit a miniszteri székben egy renitens téeszelnökre – Losonczy Pálra – cserélték, és az agrárügyek vezérlését az erőltetett szervezést ellenző (tulajdonképp nagyimrista) Fehér Lajosra bízták. Neki pedig szüksége volt a Tervhivatalra, hogy forrásokat lehessen átcsoportosítani a téeszek és az agrárképzés számára.

Az MSZMP KB osztályvezetőjeként Diménynek az lett a dolga, hogy – a későbbi mechanizmusreformnak is mintát adó – agrárreform különböző elemeit összehangolja, és olyan intézményi változásokat készít sen elő, amelyek biztonságot adnak az érdekeltségekre támaszkodó fejlesztési programnak – azaz az újító téeszeknek és állami gazdaságoknak. (Az észszerű fejlesztéshez biztonságérzet és jövőbe vetett hit kell.) A szövetkezeti törvény, a termelőszövetkezetek területi tanácsai és a TOT azt szolgálták, hogy a szövetkezeti szektort egyenjogúsítsák az állammal, s hogy kivonják a téeszeket a megyei pártbizottságok uralma alól. A földművelési tárca összehívásának terve az élelmiszer-iparival, a minisztérium belső tagolódásának átalakítása az ágazati tagolódástól (azaz az egyes cégek felügyeletétől) elszakadó funkcionális részlegekre, a gépipari, vegyipari, kül- és belkereskedelmi irányításban való befolyástervezés mind arra irányult, hogy az *egységes*

élelmiszer-gazdaság modernizációjának vezérlése sikeres legyen. Annak a lehetőségét kellett megteremteni, hogy a magyar gazdaság is igazodni tudjon ahhoz a fejlett országokban kialakult folyamathoz, amit ipari mezőgazdaságnak is neveztek. Vagyis hogy olyan vertikális láncolatok alakuljanak ki, amelyeknek szereplői – a kutatástól a fogyasztónak kínálásig – egymásra figyelve végzik a dolgukat, és az egyes fázisok szereplői készek a folyamatos újításra.

1967-ben Diményt bízták meg az általa tervezett minisztérium vezetésével. Elődjét fölfelé buktatták (Losonczy az Elnöki Tanács elnöke lett) s egy újabb újító, de a politikában jobban tájékozódó téeszelnök, Szabó István lett a megalakuló TOT elnöke, aki jól tudta kombinálni a saját útját járó reformer szerepét a miniszter vitatkozó szekundánsának szerepével. Fehér Lajosék, majd Dimény leváltása után ő lett a lobbierős embere – akinek útja a PB-tag-ságig és 1990 után realista megújulásig vezetett.

Dimény Imre útja 1975 után, amikor a *Népszabadság* már az „élelmiszer-gazdaság” kifejezés ellen is kampányt indított, hasonlít a leváltott vezető káderek útjához. Hiszen azért vezetőnyűzött a kertészeti egyetem rektori székébe, mert a családnak ez a lehetőség tetszett. (A volt miniszternek a gödöllői gépészekhez volt köze, ott volt címzetes egyetemi tanár.) Ám az egyetem megreformálását is hivatásának érezte: a tanzsékek intézetekbe csoportosítását, az oktatás és a kutatás kapcsolatának erősítését, a vállalati és a közcélú megbízásokkal az oktatás és a gyakorlat összekapcsolását, az egyetemen ápolt tudománysszakok művelőinek a nemzetközi tudományos életbe segítését... Itt is sikerült átalakítania a viszonyokat, s ezzel barátokat és ellenségeket szereznie.

A Dimény Imréhez is köthető intézményi változások és agrárpolitika a magyar mezőgazdaság megújulásának legalább akkora lendületet adtak, mint a XX. század eleji reformok. Sőt: ha egy minisztert aszerint értékelnénk, hogy regnálása alatt mekkora termelésbővülést ért el az ágazat, akkor Dimény Imrét a legsi-

keresebb magyar miniszternek kéne tekintenünk. Mégis: ha nagy hatású magyar agrárpolitikusokról beszélünk, Darányi Ignác mellé Dimény helyett Fehér Lajost helyezzük. Hiszen (ahogy Varga korábbi könyvéből is kiderül) az ő miniszterelnök-helyettesi koordináló szerepe tette lehetővé, hogy a vállalati kapcsolatok a minisztérium szándékai szerint tudjanak változni, ő mozgósította és látta el érvekkel az agrárlobbit, és Dimény Imre politikájának is ő volt a szellemi atyja.

(Persze Dimény Imrére is igaznak tűnik az a véleményem, amit a XX. század sikeres magyar szakpolitikusairól egyik, a Bábolna-jelenségről szóló előadásomban elmondtam. Darányi Ignác, Klebelsberg Kunó, Fehér Lajos politikai profiljához is hozzátartozik egy jó adag mimikri. Egy kötelességtudó közhivatalnok helyzetéből talán következik, hogy programját lelkében is ahhoz a szólamrendszerhez igazítsa, amelyet a környezetében lévő – a „megbízók” – igényelnek. A világfi Klebelsbergéről azonban úgy sejtem, hogy ő gyakran játszott: azt mondta, amit az adott színpadon célszerűnek vélt. Többféle eszmével kacérkodott.)

Természetes, hogy Varga Zsuzsanna vállalta az agrárlobbi hátterbe szorított egykori miniszterével készítenő életrajzi interjú elkészítését, szerkesztését és alapos jegyzetelését. Hiszen az ő főműve, *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában* megmutatja, mennyire értékeli azok teljesítményét, akik visszahúzták a bornírtásgból a magyar agrárpolitikát, s hogy ismeri a kor bürokráciájának működési módját. A megbízó, a Szabó István inspirálta KITE – valaha a második, ma a legnagyobb hálózattal rendelkező „integrátor” szervezet – volt, amelynek tavalyelőtt nyugdíjba vonult vezetői az agrártörténeti kutatások támogatását is fontosnak tartották. Ápolni akarván az előttük járt nemzedék azon tagjainak emlékét, akik összekapcsolták a magyar agronómiai kultúrát a nyugatival.

Ennek a szerkesztve több mint kétszáz oldalas – a családi archívum fényképeivel gazdagított – inter-

júnak jót tett, hogy Varga a kérdező. Ő az az agrártörténész, aki az emlékezésfolyamba illeszkedő kérdésekkel úgy tudta további példák és helyzetértékelések elmondására készíteni Diményt, hogy beszámolója ne ugorja át a történész számára fontos adalékokat (másképp: hogy történeti forrásként gazdagabb legyen az interjú), s hogy az apparátusi gyakorlat és erkölcs láthatóvá váljék. Az emlékezőt nem zökkentették ki a kérdések, természetesen tért ki a kísértés elől, hogy a múltjával kapcsolatban fölvethető morális dilemmákban elmélyedjen. Hiszen az ő erkölcsében egyszerre volt jelen a (ha úgy tetszik, kálvinista gyökerű) kötelességtudat és utilitarizmus, az emelkedettséget biztosító közösségszolgálat s a (ha úgy tetszik, paraszti gyökerű) *ahogy lehet* pragmatizmusa. (Amikor lapítani kell, lapítunk, amikor cselekedni, akkor tesszük, amire tér nyílik.)

Természetesen a kötetből az agrárigazgatásban 1953 és 1975 között lezajlott folyamatokról és helyzetekről kapunk tagolt képet – amikor Dimény az újítás folyamatában szerepet kapó résztvevőből fokozatosan vezénylőjévé válik. A szereplőkről és a szereplők közti kapcsolatokról sokat megtudunk, s közben Kádárról, Losoncziról, Fehér Lajosról is hozzájutunk új ismeretekhez. Ebből most két, Fehér Lajosra vonatkozó megjegyzést emelek ki: „Egy végtelenül lelkiismeretes ember volt ő, úgy készült minden feladatra, mint a kisiskolás diák.” (110–111. old.) S ami azt jelzi, hogy Fehér vezetőként gyakran inkább sugalmazó volt, mint vezénylő: azokon a híres koordinációs értekezleteken (amelyeken a miniszterelnök-helyettes a különböző tárcák illetékes vezetőivel tárgyalt) „inkább csillapítás volt, mint egyeztetés” (110. old.). (Az indulatok csillapítani tudása Kádárnak is egyik erénye volt.)

Bennem, bár erre Dimény nem utal, fölmerült egy párhuzam. A sváb parasztyerekből lett korábbi agrárminiszter, Hegedüs András, aki Nagy Imre miniszterelnöksége alatt az agrármegújulás szemináriumait szervezte, majd annak árán, hogy bukott főnökétől elhatárolódott, a helyére lépett a hierarchiában. Dimény – igaz, egy kevésbé fenye-

gető korban – kitartott Fehér Lajos és Nyers Rezső vonala mellett. Ki is zárták a politikacsinálók köréből.

Dimény Imre életrajzának többféle tanulsága van a politikaformálás időszaka előtti korra vonatkozóan is. Hármat ezekből is kiemelek.

1940 után a háromszékieket meglette a román tisztviselőket követő (többnyire magyarországi) magyar tisztviselők arroganciája. Felsőbb-ségek voltak a paraszttal szemben – velük nem lehetett alkudozni. (Persze a baksis sem működött.)

1951 elején, amikor a Szabolcs megyei kádereket Újfehértóra rendelték, hogy beagitálják a szövetségbe a paraszttal, pár nap alatt csendes szabotázsra váltottak: még két hétig jártak beszélgetni a családokkal, de már nem erőltették a dolgot.

S egy másik példa a beosztottak csendes cinizmusára: 1952 vége felé a gépállomások minisztériumi főagronómusa eligazítást tartott tiszántúli agronómusoknak egy követendő szovjet talajművelési módról. Az egyik résztvevő a végén megkérdezte: „Te hiszel ebben, Dimény elvtárs?” „Eredjetelek a fenébe!” – volt a válasz, és az előadó távozott.

Egészében jó könyv ez. Aki tájékozódni akar az agrárpolitika történetében, annak azért, mert egy érdekes sorson át, egy jól olvasható szöveg viszi közel a témához. Aki foglalkozik a korrallal, az nem csupán új adalékokat talál, hanem egy jellegzetes szemléletet is – ami szintén jellemzi a kort.